

พื้นที่กรุงรัตนโกสินทร์ชั้นนอกสมัยรัชกาลที่ 4:
การใช้งานและความเปลี่ยนแปลง

Outer Rattanakosin Area in the Reign of King Rama IV:
Land Management and Changes

รองศาสตราจารย์ ดร.ปรีดี พิศุมมิวิถิ
คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหิดล

Associate Professor, Predee Phishumvidhi, Ph.D.

Faculty of Liberal Arts, Mahidol University

บทคัดย่อ

พื้นที่ฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยาถูกปรับปรุงให้เป็นเมืองหลวงที่เรียกกันว่า “กรุงรัตนโกสินทร์” มานับแต่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงย้ายราชธานีจากฝั่งธนบุรีมาตั้งใหม่เมื่อ พ.ศ. 2325 พร้อมกับทรงสร้างพระบรมมหาราชวังและวัดพระศรีรัตนศาสดารามขึ้น เกิดการแบ่งพื้นที่การใช้งานสำหรับวังตำหนักที่ประทับของเจ้านายและบ้านเรือนของขุนนางโดยรอบ โดยใช้แนวคลองคูเมืองเดิมแต่ครั้งกรุงธนบุรีเป็นแนวกรุงรัตนโกสินทร์ขึ้นใน และทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ขุดคลองบางลำพูโอบอ่าง เป็นแนวพระนครที่ขยายออกไป ครั้นถึงสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ความหนาแน่นของผู้คนมีมากกว่าก่อน มีการใช้พื้นที่ทางเศรษฐกิจ เช่น ตั้งสถานกงสุลต่างประเทศ ตั้งสุลทธานสำหรับเก็บภาษี และตั้งชุมชนที่ดำเนินกิจกรรมทางเศรษฐกิจ โปรดฯ ให้ขุดคลองผดุงกรุงเกษมขึ้นเป็นเส้นขยายเมืองออกไปทางทิศตะวันออกที่ชัดเจน ทรงกำหนดพื้นที่การใช้งานเฉพาะ อาจสังเกตได้ว่าพื้นที่กรุงรัตนโกสินทร์ในช่วงรัชกาลที่ 4 นี้เป็นพื้นที่แสดงพระราชอำนาจของพระองค์ ผ่านวัดธรรมยุติกนิกายที่ตั้งอยู่ริมคลองผดุงกรุงเกษมต่อเนื่องถึงถนนเจริญกรุงซึ่งเป็นย่านเศรษฐกิจ เช่น ตลาดน้อย ซึ่งต่อมาพื้นที่บริเวณนี้จะเปลี่ยนแปลงไปมากขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 5

คำสำคัญ: พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, กรุงรัตนโกสินทร์, พื้นที่

Abstract

Rattanakosin island which is the area on the east bank of the Chao Phraya River, has been developed into the capital since King Rama I moved the royal and administrative center from Thonburi in 1782. Together with the relocation, King Rama I ordered to construct the Grand Palace and Wat Phra Sri Rattana Satsadaram, resulting in the allocation of royal residences and surrounding properties owned by noblemen. Canals and ditch lines since the Thonburi era have been served as borders of the inner Rattanakosin. The King also commanded to build the Bang Lampu Ong Ang canal to be the boundary of extension of the capital. Later in the reign of King Rama IV, population density increased, and land was used for economic purposes such as establishing consulates, building tax collection offices, and establishing communities that ran economic activities. King Rama IV commanded the construction of Phadung Krung Kasem canal to mark the eastward expansion of the capital with the area being zoned according to specific purposes. An observation can be made regarding the King's exercise of power through Dhammayuti temples along Phadung Krung Kasem canal and Charoen Krung Road where commercial areas such as Talad Noi was located. These areas would later undergo large-scale changes in the reign of King Rama V.

Keywords: King Rama IV, Rattanakosin Era, space

ความนำ

การใช้พื้นที่เพื่อการก่อสร้างเมืองหรือการตั้งถิ่นฐานของชุมชนย่อมมีเหตุผลเฉพาะ อาจเป็นทั้งคติความเชื่อ ความอุดมสมบูรณ์ หรือความมั่นคงที่ใช้ในการป้องกันข้าศึกศัตรูก็เป็นไปได้ทั้งสิ้น แนวคิดเช่นนี้ใช้กับทุกเมืองในสังคมโลก และปรับใช้ให้เข้ากับสภาพภูมิประเทศตลอดจนสัมพันธ์กับวิถีชีวิตของผู้คนด้วย

หากกล่าวเฉพาะกรุงรัตนโกสินทร์ ซึ่งเป็นเมืองหลวงของกรุงเทพฯ มานานกว่า 200 ปี การเริ่มก่อสร้างเมืองก็เป็นไปตามเหตุผลดังกล่าวข้างต้นนั้น แต่อาจมีบริบททางประวัติศาสตร์ที่ก่อให้เกิดแนวคิดในการพัฒนาเมืองให้เกิดความเปลี่ยนแปลงไปในทางที่ดีขึ้น เพื่อรองรับจำนวนประชากรและการประกอบอาชีพที่ต่างไปจากเดิม พื้นที่ที่ใช้สอยในกรุงเทพฯ ในระยะเวลาช่วงต้นรัตนโกสินทร์จึงแบ่งแยกอย่างชัดเจน ทั้งเขตกรุงรัตนโกสินทร์ชั้นใน ชั้นกลาง และชั้นนอก

อนึ่ง ก่อนที่จะเห็นความเปลี่ยนแปลงของการใช้พื้นที่ชั้นนอกของกรุงรัตนโกสินทร์ในรัชกาลที่ 4 จำเป็นต้องเข้าใจบริบททางประวัติศาสตร์ของกรุงรัตนโกสินทร์ หรือบางกอก ตั้งแต่แรกเริ่มเพื่อสะท้อนให้เห็นว่าพื้นที่บริเวณนี้มีผู้คนอยู่อาศัยมากมายและประกอบกิจการค้าขายมาอย่างต่อเนื่อง มิใช่เป็นพื้นที่ใหม่ที่เริ่มมีคน หรือชาวต่างชาติเข้ามาเฉพาะในช่วงปัจจุบันเท่านั้น

บริบทความเป็น “เมือง” ในประเทศไทย

เป็นที่น่าสังเกตว่าลักษณะทางกายภาพของ “เมือง” ในสังคมบรรพกาลของคนสุวรรณภูมิมีลักษณะเฉพาะตัวที่ไม่ได้เปลี่ยนแปลงมากนัก แม้ว่าจะมีการย้ายถิ่นฐานเกิดขึ้นหลายครั้งก็ตาม ความเป็น “เมือง” ในความหมายว่าดินแดนที่มีผู้คนอยู่ร่วมกันและมีระเบียบข้อปฏิบัติในแนวทางเดียวกันเริ่มในสมัยที่ดินแดนสุวรรณภูมิเกิดชุมชนขนาดใหญ่ที่นับ

ถือพระพุทธศาสนาซึ่งพัฒนาขึ้นมาจากชุมชนนับถือผีมาก่อน นักประวัติศาสตร์และนักโบราณคดีเรียกกลุ่มวัฒนธรรมยุคแรกของดินแดนสุวรรณภูมิว่า “ทวารวดี” เช่นปรากฏที่เมืองจันทัน (จังหวัดนครสวรรค์) เมืองโคกไม้เดน (จังหวัดนครสวรรค์) เมืองอุทอง (จังหวัดสุพรรณบุรี) เมืองคูบัว (จังหวัดราชบุรี) เมืองศรีมโหสถ (จังหวัดปราจีนบุรี) เป็นต้น เมืองเหล่านี้มีลักษณะพิเศษคือมีคูน้ำคันดินล้อมรอบ อาจมีแนวกำแพงซ้อนกันหลายชั้น บริเวณภายในเมืองจัดแบ่งเป็นพื้นที่ใช้สอยต่าง ๆ เช่นที่อยู่อาศัย แหล่งโบราณสถาน ที่ประกอบพิธีกรรม สิ่งสำคัญคือลักษณะของผังเมืองโบราณนี้มักตั้งอยู่ใกล้แหล่งน้ำ เพราะต้องใช้น้ำในการประกอบพิธีกรรมทางศาสนาและใช้ในชีวิตประจำวัน นอกจากนี้ยังขุดพบเครื่องใช้ต่าง ๆ รวมทั้งเหรียญเงินที่แสดงว่ามีการติดต่อค้าขายกับภายนอกเป็นจำนวนมาก

เมื่อเมืองในประเทศไทยมีพัฒนาการที่ซับซ้อนมากขึ้น เนื่องจาก การเข้ามาอยู่อาศัยของคนมากขึ้น มีระบบการปกครอง มีผู้นำ ทั้งทางอาณาจักรและผู้นำทางความเชื่อ เกิดการป้องกันเมืองที่แข็งแรง มีค่ายคู ประตูหอรบ หรือมีระบบความปลอดภัยก็ทำให้การวางผังเมืองเปลี่ยนไป เช่น มีการสร้างป้อมที่มุมของกำแพงเมืองหรือมีกำแพงเมืองซ้อนกัน เช่น เชียงใหม่ สุโขทัย กำแพงเพชร กรุงศรีอยุธยา กรุงธนบุรี หรือแม้แต่ กรุงรัตนโกสินทร์

การวางผังเมืองที่เป็นระเบียบแบบใหม่ เริ่มขึ้นตั้งแต่ราวปลายพุทธศตวรรษที่ 18 ถึงต้นพุทธศตวรรษที่ 19 ดังเช่นเมืองสุโขทัยและเชียงใหม่ ส่วนเมืองอยุธยานั้นก็แสดงให้เห็นว่าลักษณะการวางผังเมืองแบบตะวันตกได้เข้ามามีบทบาทมากขึ้นในราวพุทธศตวรรษที่ 21 โดยเฉพาะอย่างยิ่งในช่วงรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์มหาราชที่วิศวกรชาวฝรั่งเศสได้ออกแบบแผนผังเมืองลพบุรีให้เป็นแบบตะวันตกและออกแบบป้อมปราการในเมืองบางกอกและอีกหลายเมือง (ปรีดี พิศณุมิวธิ์, 2559) โดยมี

แนวกำแพงเมืองและแบ่งส่วนการใช้สอยในเมืองอย่างชัดเจน เช่น ที่พักอาศัย ศาสนสถาน การสาธารณูปโภคและอื่น ๆ ซึ่งจะเป็นต้นแบบของเมืองอื่น ๆ ในประเทศไทยต่อมา อย่างไรก็ตาม การวางผังเมืองที่จะมีวิวัฒนาการมากที่สุดคือเมืองบางกอกหรือกรุงเทพฯ ที่นับแต่สถาปนาขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2325 เป็นต้นมาได้มีวิวัฒนาการมาโดยลำดับ ตามบริบทของสังคม เศรษฐกิจและการเมืองที่เปลี่ยนไป

หลักฐานว่าด้วยความเปลี่ยนแปลงการใช้พื้นที่ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น

การศึกษาเรื่องความเปลี่ยนแปลงการใช้พื้นที่กรุงรัตนโกสินทร์ขึ้นนอกสมัยรัชกาลที่ 4 จำเป็นต้องใช้เอกสารประเภทพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลต่าง ๆ เป็นหลัก แม้ว่าพระราชพงศาวดารฯ เหล่านี้ บางฉบับเป็นเอกสารที่เรียบเรียงขึ้นสมัยหลังจากนั้นก็ตาม แต่ก็ปรากฏเค้าเงื่อนที่สามารถใช้เป็นหลักฐานได้ นอกจากนี้ยังอาจปรากฏหลักฐานอื่นร่วมสมัยที่อาจไม่ได้รับความสนใจนักแต่ก็มีความสำคัญเช่นเดียวกัน และต่อมายังมีผู้สนใจศึกษาวิจัยเรื่องดังกล่าวบ้าง ในบทความนี้ผู้เขียนได้ใช้เอกสารประวัติศาสตร์ในการศึกษาดังนี้

1. พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1 ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี (ขำ บุนนาค) เป็นพระราชพงศาวดารที่รู้จักกันอย่างแพร่หลายในฐานะบันทึกเมื่อแรกสร้างกรุงรัตนโกสินทร์ แม้ว่าพระราชพงศาวดารฉบับนี้จะเรียบเรียงขึ้นในสมัยต้นรัชกาลที่ 5 ก็ตาม แต่ก็ได้ใช้เอกสารในหอหลวงในการเรียบเรียงขึ้น จึงนับได้ว่าเป็นข้อมูลทางราชการที่ถูกต้อง เฉพาะเรื่องของการสร้างบ้านแปงเมืองนั้น ปรากฏข้อมูลเป็นระยะในส่วนที่กล่าวถึงพระราชกรณียกิจของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช (เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี (ขำ บุนนาค), 2552)

2. จดหมายเหตุความทรงจำกรมหลวงนรินทรเทวี ซึ่งบันทึกเรื่องราวตั้งแต่ปลายแผ่นดินอยุธยา จนถึงราชวโรกาสที่ 3 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ โดยที่ผู้แต่งได้พบเห็นและได้ยินเหตุการณ์ต่าง ๆ ด้วยพระองค์เอง มีเนื้อหาบางส่วนบันทึกความเปลี่ยนแปลงของเมืองบางกอกที่เป็นพระราชกรณียกิจของพระมหากษัตริย์รัชกาลต่าง ๆ (กรมศิลปากร, 2560)

3. ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 หลายฉบับมีเนื้อความกล่าวถึงการขยายพระนคร และการดูแลรักษาพระนคร (พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2541)

4. ราชกิจจานุเบกษารัชกาลที่ 4 มีเนื้อหากล่าวถึงการขยายพระนครทั้งทางตะวันตกและตะวันออก เช่นการขุดคลองต่าง ๆ (พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2537)

5. สารบัญชีส่วนที่ 2 คือราชฎรในจังหวัด ถนนแลตรอก จ.ศ. 1245 เล่ม 2 เป็นเอกสารสำคัญสมัยรัชกาลที่ 5 ในการศึกษาชุมชนเมืองที่ขยายพร้อมกับชื่อถนนหนทางต่าง ๆ ในพระนคร (สารบัญชีส่วนที่ 2, 2541)

6. จดหมายเหตุโหร นับเป็นเอกสารที่อาจไม่ได้รับการกล่าวถึงมากนัก เพราะธรรมชาติของเอกสารเป็นการบันทึกข้อมูลโดยกลุ่มบุคคลที่ต้องการเก็บข้อมูลเฉพาะเรื่อง และจะเขียนอย่างสั้น ๆ รวบรัด อาจอ่านเข้าใจเฉพาะกลุ่มหรือบันทึกเฉพาะเรื่องที่เกี่ยวข้องกับโหราศาสตร์เท่านั้น อย่างไรก็ตามก็ตีจดหมายเหตุโหรบางตอนก็มีข้อความกล่าวถึงเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในพระนคร เช่นเพลิงไหม้ ซึ่งจะเป็นข้อมูลที่ยืนยันการขยายตัวของพระนครได้ทางหนึ่ง (ประชุมจดหมายเหตุโหร รวม 3 ฉบับ, 2551)

นอกจากนี้ยังมีเอกสารต่าง ๆ ทั้งของไทยและต่างประเทศที่ช่วยทำให้เข้าใจวิวัฒนาการของกรุงรัตนโกสินทร์เพิ่มเติมได้อีกด้วย เช่น ข้อมูลเกี่ยวกับกรุงเทพฯ ของสังฆราชปัลเลอกัวซ์ (Pallegoix) เขียนขึ้นราวรัชกาลที่ 3 ที่ให้ภาพพระนครอย่างกว้าง ๆ (มังเซนญอร์ปัลเลกัวซ์,

2552) อย่างไรก็ตาม ความหมายของกรุงรัตนโกสินทร์ในการศึกษาคำนี้มิได้กล่าวถึงเฉพาะพื้นที่เขตกรุงรัตนโกสินทร์ชั้นในที่มีแนวคลองคูเมืองชั้นในเป็นเขตกันเท่านั้น แต่ยังหมายรวมถึงเมืองหลวงของราชอาณาจักรซึ่งในสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์ได้ขยายออกไปจนเลยเขตคลองผดุงกรุงเกษมที่ขุดเพิ่มเติมขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 4 ด้วย อนึ่ง ยังมีงานวิจัยของนักประวัติศาสตร์และผู้เชี่ยวชาญที่เน้นการศึกษาเรื่องคลอง (ปิยะนาถ บุนนาค และคณะ, 2525) และการใช้พื้นที่ของกรุงรัตนโกสินทร์ ซึ่งได้ให้ภาพของความเปลี่ยนแปลงลักษณะทางกายภาพของเมืองที่สัมพันธ์กับบริบททางประวัติศาสตร์ (กำธร กุลชล และทรงสรรค์ นิลกำแหง, 2525)

เมืองบางกอกก่อนกรุงรัตนโกสินทร์

พื้นที่บริเวณฝั่งตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยา บริเวณที่แม่น้ำสาयนี้ไหลโค้งเป็นรูปเกือกม้า นับว่าเป็นชัยภูมิที่ดียิ่งต่อการสร้างบ้านแปงเมือง เพราะเป็นจุดสำคัญจุดแรกที่เดินทางถึงจากปากแม่น้ำเจ้าพระยา พื้นที่บริเวณนี้อยู่ห่างจากปากแม่น้ำราว 21 กิโลเมตร มีชื่อเรียกมาแต่อดีตว่าบางกอก

ไม่มีหลักฐานเอกสารใด ๆ ที่บ่งชี้ว่าชุมชนบางกอกเกิดขึ้นตั้งแต่เมื่อใด หากแต่หลักฐานทางประวัติศาสตร์ศิลป์และโบราณคดีสันนิษฐานว่าเป็นชุมชนที่มีการก่อตั้งมานานแล้ว แต่ชื่อคำว่าบางกอกนั้นกลับพบครั้งแรกในเอกสารต่างชาติคือในพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาของวันวลิต (กรมศิลปากร, 2548) ว่าเป็นเมืองที่พระเจ้าอยู่หัวทรงสร้างขึ้น แต่ไม่ทราบความหมายที่แน่ชัด อย่างไรก็ตามมีผู้สันนิษฐานถึงความหมายของบางกอกไว้หลายประการคือ ประการแรก บางกอกมาจากคำว่าบางมะกอก หรือบริเวณชุมชนที่เต็มไปด้วยต้นมะกอก เพราะบริเวณวัดอรุณราชวราราม หรือวัดแจ้งก็เรียกกันมาแต่ก่อนว่าวัดมะกอกนอก (ขจร สุขพานิช, 2509 : 172)

ประการที่สอง บางกอกมาจากคำว่าบางเกาะ ตามการสันนิษฐานลักษณะพื้นที่ที่มีน้ำล้อมรอบคล้ายเกาะ ศาสตราจารย์จร สุธพานิช (จร สุธพานิช, 2509: 173) สันนิษฐานจากหลักฐานแผนที่ของวิศวกรฝรั่งเศส เดอ ลา มาร์ (De la Mare) ซึ่งเดินทางเข้ามาในแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราชเขียนไว้ว่า I de Bankok ซึ่ง I เป็นอักษรย่อของคำว่า Ile แปลว่า เกาะ อีกทั้งในจดหมายของท้าวเทพกษัตรี (จัน) ที่มีไปถึงพระยาราชกปิตัน (ฟรานซิส โลท์) เจ้าเมืองเกาะหมาก (ปีนัง) เมื่อ พ.ศ. 2330 ก็ยังคงใช้ว่าเมืองบางเกาะอยู่

ประการที่สาม บางกอกมีความหมายว่าเส้นทางที่แม่น้ำไหลแรงไหลตรง เพราะคำว่ากอก เป็นคำไทยที่แปลว่าการดูดออก การทำให้ไหลแรงขึ้น เช่นกอกนม คือการดูดน้ำนมออกมา กอกผี คือการดูดหัวผีออกมา (ราชบัณฑิตยสถาน, 2542: 87) ข้อสันนิษฐานนี้สอดคล้องกับลักษณะภูมิศาสตร์ของเมืองเมื่อมีการขุดคลองลัดบางกอกที่บริเวณปากคลองบางกอกน้อยในปัจจุบันไปออกที่บริเวณป้อมวิไชยประสิทธิ์ ทำให้กระแสน้ำไม่ไหลเข้าคลองบางกอกน้อย แต่กลับไหลตรงแรงมากขึ้นทำให้คลองขุดใหม่กลายเป็นแม่น้ำ

ไม่ว่าคำว่าบางกอกจะมีความหมายเช่นใด ชุมชนบางกอกก็มีพัฒนาการอย่างต่อเนื่อง โดยเฉพาะอย่างยิ่งในฐานะแหล่งเกษตรกรรมและเพาะปลูกผลไม้ รวมทั้งเป็นตลาดการค้าที่สำคัญแห่งหนึ่งของอยุธยา ในที่สุดได้กลายเป็นเมืองในชื่อเมืองธนบุรี เมื่อปี พ.ศ. 2098 ในรัชกาลสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ (สุจิตต์ วงษ์เทศ, 2545: 56) มีหลักฐานที่ปรากฏชื่อเมืองธนบุรีในกฎหมายตราสามดวงที่เรียกเมืองนี้ต่างกันถึง 5 ชื่อคือเมืองท่น เมืองท่นทบุรีย เมืองท่นบุรีย เมืองท่นบุรีย และเมืองท่นบุรีศรีมหาสมุทร (ราชบัณฑิตยสถาน, 2550) ซึ่งล้วนมีความหมายเดียวกันว่าเมืองที่มีความอุดมสมบูรณ์มั่งคั่งแห่งทวีปสิน ต่อมาชื่อเมืองนี้สะกดเป็นธนบุรีดังที่ปรากฏในปัจจุบัน

ด้วยเหตุที่บางกอกอยู่ไม่ไกลจากปากแม่น้ำ ทั้งเป็นจุดพักของพ่อค้าวาณิช ทำให้เมืองนี้มีพัฒนาการที่เด่นชัดและได้รับการบันทึกในเอกสารของชาวต่างชาติหลายฉบับ ซึ่งต่างเห็นตรงกันว่าเมืองบางกอกมีความสำคัญ 3 ประการคือ 1) เป็นเมืองที่ตั้งอยู่ในพื้นที่เหมาะสมต่อการตั้งถิ่นฐานและมีความมั่นคงในการป้องกันข้าศึกศัตรู 2) เป็นแหล่งกำลังคน และ 3) เป็นเขตเศรษฐกิจที่สำคัญ

ความสำคัญประการแรกนั้น พบหลักฐานในเอกสารฝรั่งเศสว่า บริษัทการค้าฝรั่งเศสในสมัยอยุธยาเล็งเห็นความสำคัญของเมืองที่ตั้งอยู่ไม่ไกลจากปากอ่าวไทยนัก และสามารถเชื่อมโยงเส้นทางการค้าทั้งทางบกและทางน้ำได้ ดังข้อความว่า “ทางฝ่ายบริษัทฝรั่งเศสก็รู้สึกดีว่า บางกอกนั้นเป็นแห่งที่สำคัญอย่างไร เพราะบางกอกนี้เป็นท่าเลท่ามกลางในอ่าวสยาม ท่าเรือต่าง ๆ ในพระราชอาณาเขตสยามและท่าเรือในประเทศจีนด้วย แต่เมืองมะริดนั้นบริษัทก็อยากได้เหมือนกัน เพราะเป็นทำเลอันเหมาะสำหรับการค้าขายในอ่าวเบงกอล ที่ทั้งสองแห่งนี้ คือบางกอกและมะริด ถ้าได้สร้างป้อมอย่างดีและมีทหารรักษาแข็งแรง มีท่าจอดเรืออย่างมั่นคง และสร้างโรงเก็บของใหญ่ ๆ ไว้ให้หลายหลัง ก็คงจะทำให้สินค้าทั้งปวงในฝ่ายอินเดียและแหลมมาลายูรวมอยู่ในที่นี้ทั้งหมด” (กรมศิลปากร, 2471)

นับตั้งแต่รัชกาลสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 2 (พ.ศ. 2035–2072) เป็นต้นมา สามารถประมวลผลความจากพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพระราชหัตถเลขา (กรมศิลปากร, 2542) ได้ว่า พระมหากษัตริย์แห่งอยุธยา โปรดฯ ให้ขุดคลองลัดหลายแห่งในพระราชอาณาจักร เพื่อความสะดวกในการคมนาคมของกองทัพและการขนส่งสินค้าเข้ามามายังอยุธยา สมเด็จพระรามาธิบดีที่ 2 โปรดให้ขุดข้อมคลองสำโรงและคลองทับนาง สมเด็จพระชัยราชาธิราช (พ.ศ. 2077–2089) โปรดให้ขุดคลองลัดบางกอก สมเด็จพระมหาจักรพรรดิ (พ.ศ. 2091–2111) โปรดให้ขุดคลอง

ลัดบางกรวย สมเด็จพระเจ้าทรงธรรม (พ.ศ. 2153–2171) โปรดให้ขุดคลองลัดเกร็ดใหญ่ที่สามโคก สมเด็จพระเจ้าปราสาททอง (พ.ศ. 2172–2199) โปรดให้ขุดคลองลัดนนทบุรี สมเด็จพระเจ้าสร้อยที่ 8 (พระเจ้าเสือ) (พ.ศ. 2245–2251) โปรดให้ขุดคลองมหาชัย และในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวท้ายสระ (พ.ศ. 2251–2275) โปรดให้ขุดคลองลัดที่ปากเกร็ด

แผนที่คลองลัดต่าง ๆ ที่ขุดเชื่อมแม่น้ำเจ้าพระยาที่ไหลคดเคี้ยว
(ภาพจากสารานุกรมไทยสำหรับเยาวชน เล่มที่ 33 เรื่องคลอง)

ช่วงเวลาตั้งแต่สมัยสมเด็จพระเจ้าปราสาททองเป็นต้นมาจนกรุงศรีอยุธยาเสียแก่พม่า มีชาวต่างชาติเดินทางเข้ามาค้าขายกับอยุธยาเพิ่มมากขึ้นเรื่อย ๆ ทุกชาติทุกภาษาต่างรู้จักเมืองบางกอกเป็นอย่างดี เพราะเป็นด่านขนอนสำคัญในการเก็บภาษีและตรวจตราสินค้า เรียกกันว่าขนอนบางกอก เมื่อเรือสินค้ามาถึงเจ้าหน้าที่ด่านจะคอยบังคับให้เรือสำเภาต่างชาติมอปปินใหญ่ให้เก็บรักษาไว้ที่ทำการเมือง ก่อนอนุญาตให้เดินเรือต่อไปยังอยุธยา ชาวต่างชาติที่เดินทางเข้ามาระหว่าง พ.ศ. 2160–2161 บันทึกว่าเรือที่ผ่านเมืองบางกอกต้องแจ้งจำนวนสินค้า จำนวนผู้โดยสาร และต้องชำระค่าภาษีการด้วย (กรมศิลปากร, 2548) ตำแหน่งหน้าที่ของเจ้าหน้าที่ขนอนหลวงนั้นปรากฏในกฎหมายอาญาหลวง ในกฎหมายตราสามดวงว่า “มาตราหนึ่ง นายพระขนอนทณบุรี ขนอนน้ำขนอนบก แห่งใดใดในพระนครศรีอยุธยา และจะเก็บจังกอบในสำเภา นาวาเรือใหญ่น้อยก็ดี หนบก หนเกวียน หนทางอันจะเข้าถึงขนอนในท่าอันให้นับสิ่งของจนถึงลิบ...” (ราชบัณฑิตยสถาน, 2550: 412) หรือปรากฏชื่อเจ้าเมืองในพระไอยการตำแหน่งนาหัวเมือง ฉบับอยุธยา ว่า “ออกพระธนบุรีศรีมหาสมุทร เมืองธน นา 3000 ขึ้นประแดงอิน ปัญญาซ้าย” (ม.ร.ว.ศุภวัตร เกษมศรี, 2546: 343)

เมืองธนบุรีหรือเมืองบางกอกในรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์มหาราช (พ.ศ. 2199–2231) กลายเป็นแหล่งชุมชนใหญ่ที่สำคัญมากขึ้นหลังจากที่ฮอลันดานำกองทัพเรือมาปิดปากน้ำเจ้าพระยาใน พ.ศ. 2207 (คณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทย, 2529: 83–127) ความขัดแย้งทางการค้ากันนั้น อาจเป็นเหตุหนึ่งให้ทรงตระหนักถึงความสำคัญของเมืองบางกอกเพิ่มขึ้น และทรงหาทางเสริมสร้างความสำคัญของเมืองทั้งในฐานะศูนย์กลางของพระราชอาณาจักร เมืองยุทธศาสตร์ทางทะเล และเมืองท่าเพื่อการค้าในระดับนานาชาติ การพัฒนาเมืองบางกอกให้เป็นรูปธรรมนี้ สมเด็จพระนารายณ์มหาราชได้ทรงใช้ความรู้ทางด้านวิทยาการสมัยใหม่ของวิศวกรฝรั่งเศส โปรดให้นายทหารฝรั่งเศส เซอวาลิเยร์ เดอ

ฟอว์บิง (Chevalier de Forbin) รั้งตำแหน่งออกพระศักดิ์สงคราม เจ้าเมืองบางกอก ใน พ.ศ. 2228 (ฉัตรารณณ์ พิรุณรัตน์, 2535: 13) และโปรตุเกสให้มีกองทหารประจำป้อมที่เมืองนี้ ประกอบทหารไทยฝึกหัดราว 400 นาย ทหารสัญญาติโปรตุเกส ลูกครึ่งโปรตุเกส ราว 40 นาย และทหารฝรั่งเศสจำนวนหนึ่ง รวมประมาณ 1,000 นาย (ฉัตรารณณ์ พิรุณรัตน์, 2535: 13-17)

นอกจากจะเป็นชุมชนทางการค้าแล้ว บางกอกยังเป็นดินแดนที่มีความอุดมสมบูรณ์ยิ่งเพราะพื้นดินเกิดจากการทับถมของตะกอนน้ำจืดหมายเหตุนครอาณาจักรสยามของลาลูแบร์ (La Loubère) ผู้แทนพิเศษพระเจ้าหลุยส์ที่ 14 แห่งฝรั่งเศส ที่เดินทางเข้ามาในสยามเมื่อ พ.ศ. 2230 บันทึกว่า “สวนผลไม้ดาดไปในแขวงบางกอกยาวไปตามลำน้ำราว 7 ลีค (560 เส้น) ขึ้นไปทางจะไปมหานครสยาม ถึงที่ซึ่งมีนามว่าตลาดขวัญนั้น เลี้ยวเมืองนี้ให้เอร็ดจอร์อยสมที่พลเมืองสยามชอบกินเป็นอย่างที่สุด ข้าพเจ้าหมายความว่า มีผลไม้หลายอย่างต่างชนิดกัน” (ลาลูแบร์, 2510: 14) หรือต่อมาฟร็องซัวส์ อองรี ตูร์แปง (François Henri Turpin) ชาวฝรั่งเศสได้เรียบเรียงเรื่องราวเกี่ยวกับสยามขึ้นใน พ.ศ. 2314 บรรยายว่า “เมืองบางกอกอยู่ห่างทะเล 7 ลีเออ และมีชื่อเรียกว่า ฟุ ในภาษาสยาม อาณาบริเวณเมืองบางกอกสวยงามด้วยเรือกสวนอันร่มรื่น ที่ผลิตผลไม้มากมายให้ชาวบ้านชาวเมืองกินและเขาก็ชอบยิ่งกว่าอาหารอย่างอื่นทั้งสิ้น พื้นที่ของเมืองบางกอกอุดมสมบูรณ์และมีต้นไม้ชนิดต่าง ๆ เมืองบางกอกนี้เป็นเมืองป้อมที่สำคัญแห่งหนึ่งในพระราชอาณาจักรสยาม เซอวาลิเยร์ เดอ โชมอง เป็นผู้จัดสร้างป้อมให้ใน ค.ศ. 1685 แต่งานสร้างทั้งหมดนี้กลายเป็นสิ่งที่ไม่มีประโยชน์แก่ชาวสยาม เพราะเขาไม่รู้จักโจมตีป้อมและไม่รู้จักป้องกันป้อม” (กรมศิลปากร, 2539: 15-16)

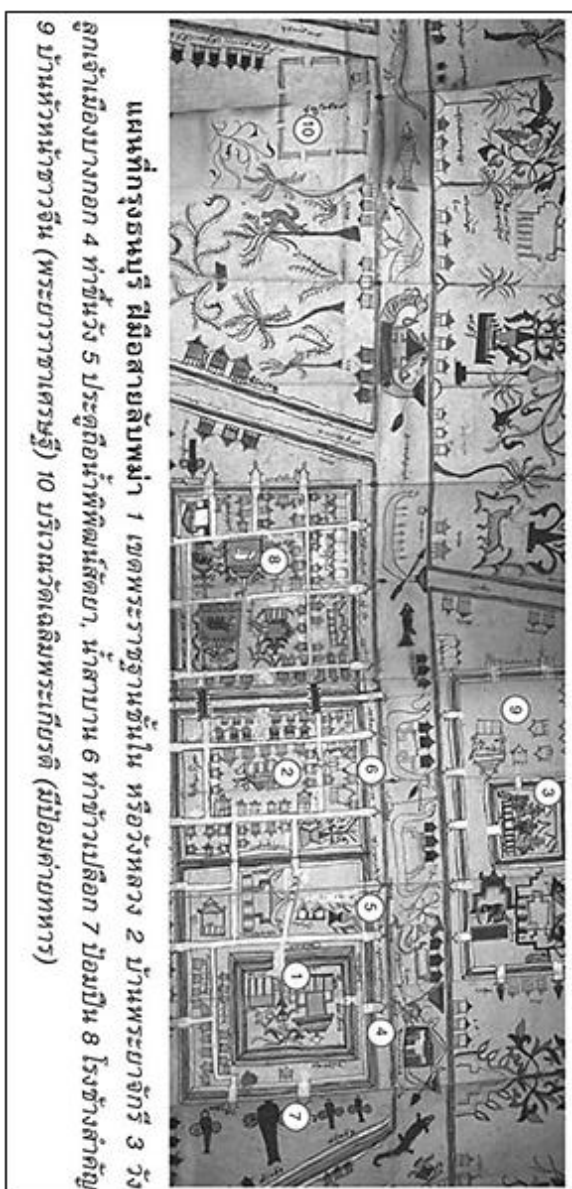
ความอุดมสมบูรณ์ของฝั่งตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยา เกิดจากการทับถมของตะกอนแม่น้ำ ซึ่งเป็นปรากฏการณ์นับแต่อดีต เพราะ

บริเวณที่ราบลุ่มภาคกลางของประเทศไทยล้วนเคยเป็นทะเลมาแต่ก่อน (เทพชู ทับทอง, 2535 : 28-29) ทำให้เกิดการทับถมของตะกอนดินเหนียว ดินตะกอนปนทราย กรวด อีกทั้งมีแม่น้ำลำคลองที่เกิดขึ้นตามธรรมชาติจำนวนมากที่เหมาะสมต่อการเพาะปลูกพืชสวน เฉพาะฝั่งตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยามีสวนผลไม้กระจายอยู่ทั่วไป มีชื่อเรียกว่า สวนบางบอน สวนบางลำภู สวนโน และต่อไปจนถึงสวนนอกที่เมืองอัมพวา สวนบางบอน เช่น สวนทุเรียนบางขุนนนท์ บางผักหนาม สวนบางลำภูอยู่ใต้พระนครลงมา เช่น สวนทุเรียนตำบลวัดทอง สวนโนคือบริเวณตั้งแต่ถนนบุรีเรื่อยลงมาถึงพระประแดง ส่วนสวนนอกอยู่ถัดออกไปจนถึงแม่น้ำท่าจีน ผลไม้ต่าง ๆ ที่มีมากมายทำให้เกิดความคึกคักในตลาดผลไม้ และเกิดคำคล้องจองสำหรับแม่ค้าที่นำสินค้าพายเรือมาขายว่า “ซื้ออ้อยเงินบางใหญ่ อ้อยไทยบางไควัด ข้าวหลามตัดวัดระฆัง ฝรั่งบางเสาธง” (สุจิตต์ วงษ์เทศ, 2545: 154-155)

จึงกล่าวได้ว่ามีปัจจัยต่าง ๆ ที่เอื้อให้ชุมชนบางกอกหรือธนบุรีมีความเหมาะสมในการตั้งถิ่นฐานเพื่อการประกอบอาชีพ และเป็นจุดยุทธศาสตร์ทั้งการการรบและการค้า ทำให้บทบาทและความสำคัญของเมืองธนบุรีมีมากขึ้นด้วย

สมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี เมื่อสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชทรงเลือกบริเวณฝั่งตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยาเป็นชัยภูมิเหมาะสมในการตั้งอาณาจักรใหม่ ทรงตระหนักดีว่าเมืองอยุธยาถูกทำลายลงมากและเกินกำลังที่จะบูรณะได้ใหม่ (พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี, 2551) ในภาวะการณ์เช่นนั้น จึงทรงเลือกเมืองบางกอกเพราะเป็นชุมชนที่มีผู้คนอยู่หนาแน่น มีระบบเศรษฐกิจการค้าที่ลงตัว และมีชัยภูมิที่เหมาะสมคือตั้งใกล้ปากแม่น้ำ มีป้อมปราการที่ชาวต่างชาติเคยสร้างไว้ก่อน จึงทรงสถาปนาอาณาจักรขึ้นใหม่ โดยกำหนดขอบเขตของเมืองให้ขยายไปทางทิศตะวันออกของแม่น้ำ แล้วจึงโปรดฯ ให้สร้างสิ่งก่อสร้างต่าง ๆ ขึ้นเพื่อ

ใช้ว่าราชการแผ่นดิน เช่นพระตำหนักที่ประทับ บ้านขุนนาง คุกคุมขัง
นักโทษ ฯลฯ ตลอดจนให้บูรณะวัดต่าง ๆ ขึ้นเพื่อเป็นศูนย์กลางจิตใจของ
ประชาชน อย่างไรก็ตาม ไม่ปรากฏแผนที่ของฝ่ายไทยเมืองบางกอกทั้งที่
บริเวณฝั่งตะวันตกหรือตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยาเลย แต่พบว่ามีแผน
ที่ของพม่าที่วาดขึ้นเป็นแผนที่เมืองธนบุรี ดังนี้

(ภาพและคำอธิบายจาก สุรินทร์ มูขศรี “กรุงธนบุรีในแผนที่พม่า”
 ใน ศิลปวัฒนธรรม ฉบับเดือนกรกฎาคม 2543)

แผนที่นี้วาดขึ้นในราวแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช เฉพาะฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยา (คือบริเวณหมายเลข 3 และ 9) จะเห็นบ้านของขุนนาง และมีภาพต้นไม้ สัตว์ กระจายอยู่ทั่ว แสดงว่าฝั่ง ตะวันออกนั้นยังเป็นที่กว้างและมีบ้านเรือนชุมชนตั้งกระจายอยู่ เป็นระยะ มีบ้านเรือนตั้งริมแม่น้ำเจ้าพระยาเป็นส่วนใหญ่ นับว่าแผนที่นี้ เป็นเพียงแผ่นเดียวที่ให้ภาพของทั้ง 2 ฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยาในช่วงกรุงธนบุรี

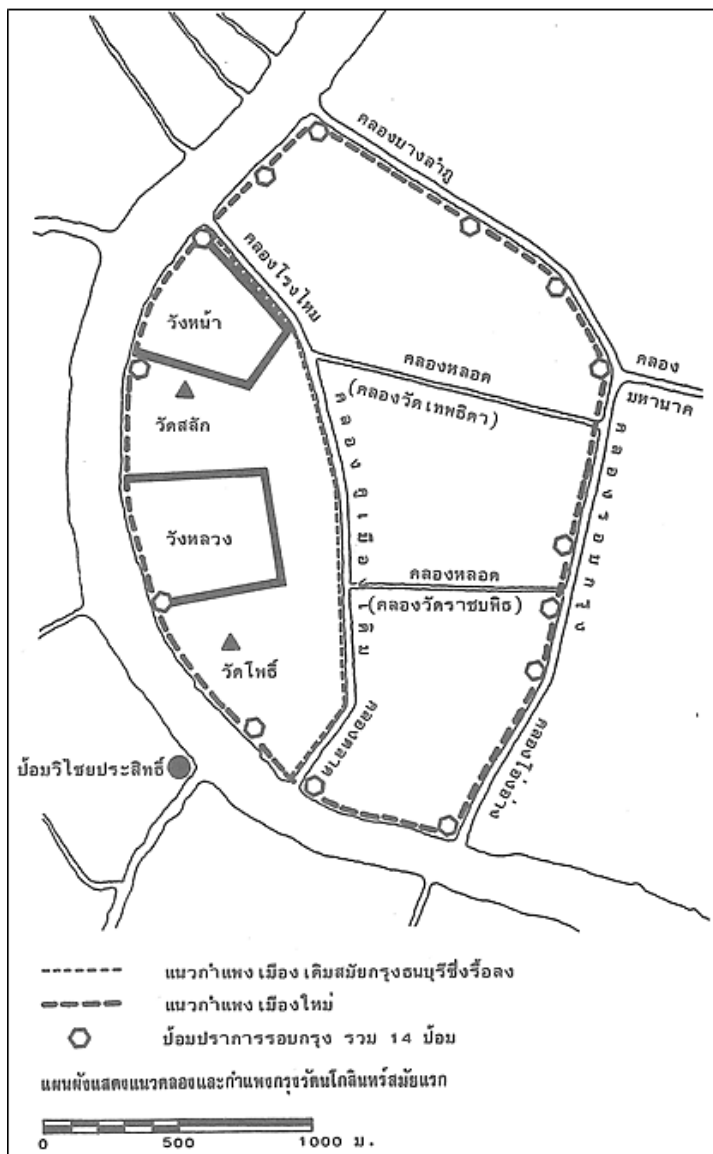
ข้อมูลจากแผนที่กรุงธนบุรีของพม่า สอดคล้องกับข้อมูลจากพระ ราชพงศาวดารกรุงธนบุรีว่า ทางฝั่งตะวันออก สมเด็จพระเจ้าตากสิน มหาราชทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สร้างกำแพง พระนครที่ริมคลองคู เมือง สำหรับพื้นที่ถัดออกไปจากนั้นคงเป็นที่ลุ่ม เหมาะกับการเพาะปลูก มากกว่า พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) ระบุว่าใน พ.ศ. 2319 เมื่อพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงยกทัพกลับมาจากหัวเมืองถึงธนบุรี แล้ว “ให้เจ้าพระยาจักรี เจ้าพระยาสุรสีห์ พระยาธรรมมาคมไพร่พลทั้งปวง ทำนาฟากตะวันออกกรุงธนบุรี” (พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี, 2551: 110) พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขาเรียกพื้นที่ทำนານี้ว่าเป็น “ทะเลตม” (กรมศิลปากร, 2542: 45)

พื้นที่กรุงรัตนโกสินทร์ในยุคแรกสร้าง

พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 1 ซึ่งเจ้าพระยาทิพาท-กรวงศ์ (ข้า บุนนาค) เรียบเรียงขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2412 บันทึกเหตุการณ์เมื่อ เริ่มสร้างกรุงรัตนโกสินทร์ว่า “เมื่อปีชาล จัตวาศก ศักราช 1144 นั้น พระบาทสมเด็จพระบรมนาถบพิตรพระเจ้าอยู่หัว ซึ่งเป็นปฐมในพระ-ราชวงศ์นี้ ทรงพระปรารภจะสร้างพระราชวังใหม่ จึงดำรัสว่า ฝั่งฟาก ตะวันออกเป็นชัยภูมิที่ดี แต่เป็นที่ลุ่ม เจ้ากรุงธนจึงได้มาตั้งอยู่ฟาก ตะวันตกซึ่งเป็นที่ดอน ครั้นนี้จะตั้งอยู่ฝั่งฟากตะวันตกก็เป็นที่ดีกว่าเขาชะ มี

แต่ข้ารู้ดจะพังไป ไม่นั่นคงถาวรยืนอยู่ได้นาน แลเป็นที่พม่าเข้าศึกมาแล้ว
จะตั้งประดิษฐานพระนครได้โดยง่าย

อนึ่ง พระราชานิเวศ พระราชานิเวศน์มณเฑียรสถานตั้งอยู่ในที่
อุปจาร ระหว่างวัดทั้งสองกระหนาบอยู่ ดูไม่สมควรนัก ควรจะยกย้าย
สร้างขึ้นใหม่ ให้พ้นข้อเหตุรังเกียจต่าง ๆ ก็ในฝั่งปากตะวันออกที่ตั้ง
บ้านเรือนพระยาราชานครศรีฯ แลพวกจีนอยู่นั้น ชัยภูมิดีเป็นที่แหลม จะ
สร้างขึ้นเป็นพระมหาราชนครให้กว้างขวางใหญ่ ถึงจะเป็นที่ลุ่มก็คิดถมขึ้น
ดีกว่า โดยจะมีการศึกสงครามมาหักหาญก็จะได้โดยยาก ด้วยลำแม่น้ำเป็น
คูอยู่กว่าครึ่งแล้ว จึงดำรัสสั่งพระยาธรรมาธิบดี พระยาวชิตรนาวิ ให้เป็น
แม่กองคุมช่างแลไพร่ไปวัดที่จะตั้งพระนิเวศน์ วังใหม่ ปากฝั่งกรุงธนบุรี
ข้างตะวันออก ให้พระยาราชานครศรีฯ กับพวกจีนแลครอบครัวไปตั้ง
บ้านเรือนที่สวน ตั้งแต่คลองไต่วัดสามปลื้มไปจนถึงคลองเหนือวัดสามเพงฯ
แล้วจึงได้สถาปนาสร้างพระราชานิเวศน์มณเฑียรสถาน ล้อมด้วยปราการ
ระเนียดไม้ไว้ก่อน พอเป็นที่ประทับอยู่ควรแก่เวลา” (เจ้าพระยาทิพากร-
วงศ์, 2545: 1) ต่อมาเกิดลมพายุพัดหนัก พระที่นั่งราชมณเฑียรสถานและ
บ้านเรือนราษฎรถูกทำลายลง พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก
มหาราชโปรดให้บูรณะซ่อมแซมขึ้นให้ติดเก่า (เจ้าพระยาทิพากรวงศ์,
2545: 22-23)

แผนที่แนวอาณาเขตกรุงรัตนโกสินทร์ บริเวณฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยา
 ในสมัยแรก (ภาพจาก กำธร กุลชล และทรงสรรค์ นิลกำแพง, 2525: 225)

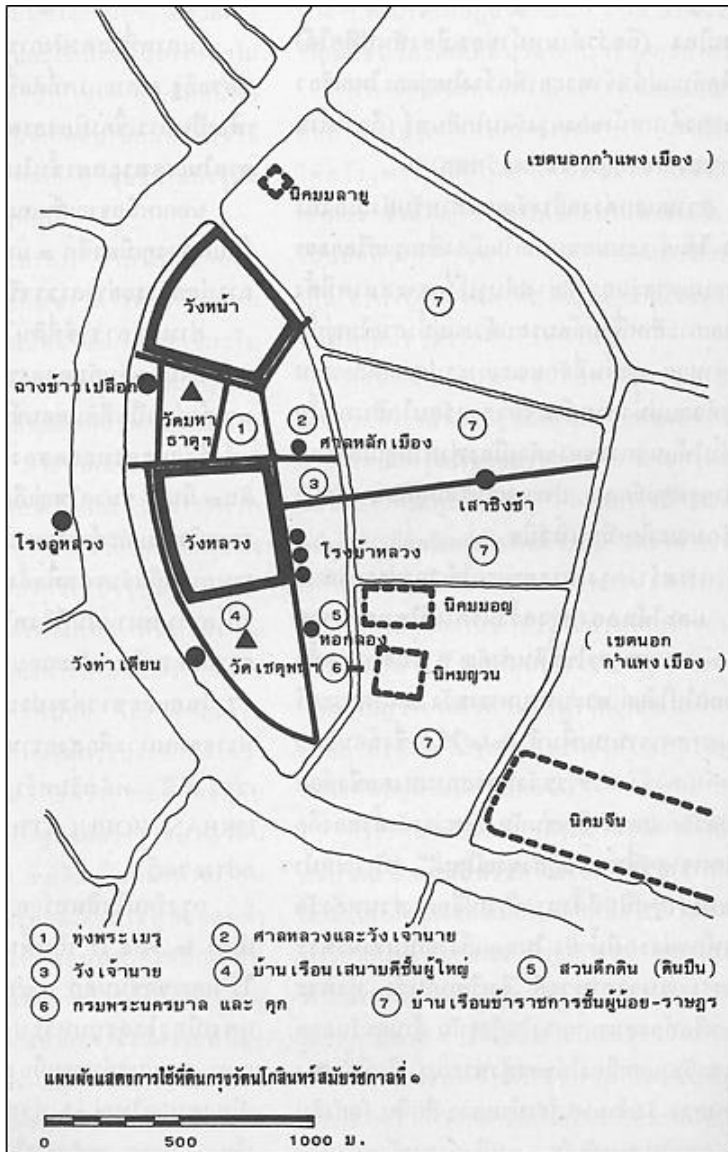
เห็นได้ว่าในระยะแรกนี้พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชทรงจัดพื้นที่การใช้สอยทางด้านตะวันออกของกรุงรัตนโกสินทร์เป็นที่ตั้งทัพและเป็นแนวต้านทานข้าศึกที่อาจรุกเข้ามาจากฝั่งกัมพูชาได้ เพราะก่อนหน้าจะสถาปนากรุงรัตนโกสินทร์ พระองค์ได้เสด็จไปปราบความวุ่นวายที่กัมพูชา (เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, 2545: 1) ส่วนฝั่งตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยา ซึ่งถูกน้ำกัดเซาะเพิ่มมากขึ้น จึงได้ถูกปรับเปลี่ยนพื้นที่เป็นเรือสวนผลไม้ อย่างไรก็ตาม ในช่วงยุคต้น พื้นที่ฝั่งตะวันออกเป็นที่ตั้งบ้านเรือนและวัดโบราณมาก่อนแล้ว มีชุมชนหลายแห่ง เช่นท่าเตียน สำเพ็ง การก่อสร้างเมืองเพื่อรองรับชุมชนที่กวาดต้อนลงมาจากหัวเมืองต่าง ๆ และคนที่กลับเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภารนี้ เริ่มปรากฏหลักฐานในปี พ.ศ. 2328 เมื่อทรงพระกรุณาให้ตั้งกองสักเลขไพร่หลวง ไพร่สมกำลัง และเลขหัวเมือง กะเกณฑ์ให้ทำอิฐที่จะก่อกำแพงพระนคร (เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, 2545: 22) โปรดให้รื้อป้อมวิไชยเณรและแนวกำแพงเมืองเก่าปากตะวันออก ซึ่งหมายถึงแนวกำแพงพระนครที่อยู่รอบคลองคูเมืองเดิม ที่เคยใช้เป็นแนวกำแพงพระนครมาแต่ครั้งสมัยสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีมาก่อน จากนั้นทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ขยายพระนครออกไป โดยทรงให้เกณฑ์แรงงานเขมร 10,000 คน เข้ามาขุดคูพระนครด้านตะวันออก ตั้งแต่บางลำพูมาออกแม่น้ำข้างใต้ ให้ชื่อว่าคลองรอบกรุง (ต่อมาเรียกว่าคลองบางลำพูโอง่าง) (เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, 2545: 22) ระหว่างคลองคูเมืองทั้งสองชั้นมีคลองเชื่อมต่อกันเล็ก ๆ สองคลอง แล้วทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ขุดคลองขนาดใหญ่ที่ด้านเหนือวัดสระเกศตรงยาวออกไปทางตะวันออกคือคลองมหานาค เพื่อใช้เล่นสัควาในฤดูหน้าน้ำด้วย (เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, 2545: 22) พระนครในยุคต้นจึงมุ่งที่จะขยายเมืองไปทางทิศตะวันออก เพราะเป็นที่ลุ่ม และไม่เป็นสวนผลไม้เช่นทางฝั่งตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยา อีกทั้งเหล่าแรงงานชุมชนต่าง ๆ ก็ตั้งอยู่รายรอบพระนครทางตะวันออกทั้งสิ้น จึงไม่เป็นการยากในการกะเกณฑ์แรงงาน

อนึ่ง เนื่องจากการเริ่มขยายพระนครออกไปนี้เอง จึงโปรดให้สร้าง สะพานข้ามคูคลองต่าง ๆ และสร้างป้อมรอบนอกพระนคร อย่างไรก็ตาม เดิมมีพระราชดำริสร้างสะพานขนาดใหญ่ที่บริเวณสะพานช้างข้ามคลองมหานาค ตัดตรงออกไปทางทิศตะวันออก แต่พระพิมลธรรม วัดโพธาราม (ต่อมาคือวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม) ถวายพระพรว่าไม่สมควร ด้วยการทำสะพานใหญ่ข้ามคูคลองเช่นนี้ อาจทำให้ข้าศึกสงครามใช้เป็นทางเข้าพระนครได้โดยง่าย และอีกประการหนึ่ง สะพานช้างขนาดใหญ่จะกีดขวางทางเสด็จพระราชดำเนินทางชลมารครอบพระนคร เมื่อทรงเห็นชอบด้วยนั้น จึงโปรดให้ยกเลิกการก่อสร้างเสีย (เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, 2545: 22) สำหรับป้อมปราการรอบนอกพระนครที่โปรดให้สร้างขึ้นนั้นรวมทั้งสิ้น 19 ป้อม

สรุปได้ว่าพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชทรงสร้างความเป็นบ้านเมืองขึ้นมาอีกครั้งหนึ่ง โดยทรงสถาปนาบ้านเมืองให้บริบูรณ์ดังเดิม ประกอบกับทรงสร้างสิ่งยึดเหนี่ยวจิตใจของผู้คนที่บ้านแตกสาแหรกขาดหลังศึกสงครามมาก่อน คือการสร้างพระราชมณเฑียรสถาน พระอารามต่าง ๆ และการชำระกฎหมาย นอกจากนี้ยังทรงพระราชดำริถึงการป้องกันพระนครด้านทิศใต้ของลำน้ำเจ้าพระยา จึงโปรดที่จะให้สร้างเมืองและแนวป้อมที่แข็งแรงขึ้น เช่นเมืองเชียงสีอหนิกกลับไปเวียดนามัน (เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, 2545: 44-45) ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สร้างป้อมที่ลัดโพธิ์ขึ้น และสร้างเมืองนครเขื่อนขันธ์ ให้มีความมั่นคงกว่าก่อน (เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, 2545: 45)

ในระยะแรกของการสร้างกรุง การแบ่งพื้นที่ภายในพระนครยังเป็นพื้นที่ที่ตั้งวัง ตำนกเจ้านาย บ้านเรือนขุนนางผู้ใหญ่และวัดต่าง ๆ ทางทิศเหนือของพระบรมมหาราชวังเป็นที่ตั้งของวังกรมพระราชวังบวรสถานมงคล (วังหน้า) ถัดขึ้นไปริมป้อมพระสุเมรุเป็นวังเจ้านายเช่นวังเจ้าฟ้ากรมหลวงจักรเจษฎา (เจ้าฟ้าลา พระอนุชาธิราชต่างพระราชมารดาใน

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช) ทางด้านทิศใต้ของพระบรมมหาราชวัง มีวังเจ้านายตั้งเรียงรายตั้งแต่หลังพระบรมมหาราชวังจนถึงแนวคลองคูเมืองชั้นใน กระจายต่อกันไปถึงแนวพื้นที่ระหว่างคูเมืองชั้นในและแนวคลองรอบกรุงที่โปรดให้ขุดขึ้นใหม่ บ้านเรือนประชาชนทั่วไปคงกระจายอยู่แถบตะวันออกและริมคลองสำคัญต่าง ๆ เอกสารปุมโหระบุเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในพระนครไว้ ที่แสดงว่าฝั่งตะวันออกมีคนอยู่คับคั่ง เป็นต้นว่า เมื่อปีมะเมีย จ.ศ. 1184 (พ.ศ.2365) ทรงพระกรุณาให้สร้างป้อมปากน้ำเมืองสมุทรปราการ (ประชุมจดหมายเหตุไทร รวม 3 ฉบับ, 2551: 41) เมื่อปีชาล จ.ศ. 1192 (พ.ศ.2373) ขุดคลองวัดราชบูรณะ (ประชุมจดหมายเหตุไทร รวม 3 ฉบับ, 2551: 48) และครั้นเดือน 3 ให้ขุดคลองแต่หน้าวัดปากน้ำถึงวัดก้วัดเลา และการเกิดเพลิงไหม้ที่ต่าง ๆ เป็นต้น (ประชุมจดหมายเหตุไทร รวม 3 ฉบับ, 2551: 49)

แผนที่แนวอาณาเขตกรุงรัตนโกสินทร์ บริเวณฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยา
ในสมัยรัชกาลที่ 1 (ภาพจาก คำอ้อ กุลชลและทรงสรรค์ นิลกำแหง, 2525: 227)

ในสมัยรัชกาลที่ 2 เกิดไฟไหม้ใหญ่ตั้งแต่ตลาดบ้านหม้อเหนือวัดเสียบหรือวัดราชบูรณะ ลามมาจนถึงบริเวณวัดโพธิ์ ไฟไหม้บ้านเรือนเจ้านายและประชาชนเป็นจำนวนมาก พื้นที่บริเวณทิศใต้ต่อกับพระบรมมหาราชวังจึงเป็นที่ว่าง พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยจึงโปรดให้ขยายพระบรมมหาราชวังออกไปทางด้านใต้จรดวัดโพธิ์ (กรมศิลปากร, 2546: 89) และในสมัยรัชกาลที่ 3 โปรดให้ขุดคลองแสนแสบเชื่อมต่อคลองบางกะปิ ไปออกบางขุนากเพื่อใช้เป็นเส้นทางลำเลียงสิ่งของการเดินทัพไปสู่กับญวน (เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี (ข้าบุนนาค), 2560: 194)

พื้นที่กรุงรัตนโกสินทร์ขึ้นนอกสมัยรัชกาลที่ 4

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงขึ้นครองราชสมบัติในพ.ศ. 2394 ทรงตระหนักว่าสภาพการณ์ของสังคมมีความเปลี่ยนแปลงไปจากเดิมมาก พื้นที่ภายในพระนครมีไม่เพียงพอที่จะรองรับการขยายตัวของชุมชนเริ่มมีมากขึ้น ผู้คนที่เข้ามานับแต่แรกตั้งกรุงรัตนโกสินทร์เพิ่มขึ้นกว่าก่อน ในเอกสารต่างชาติเช่นบันทึกของสังฆราชปัลเลอกัวซ์ เรื่องเล่าเรื่องกรุงสยาม ระบุจำนวนผู้คนในพระนครอย่างคร่าว ๆ ว่ามีราว 404,000 คน (มงเซนญอร์ปัลเลกัวซ์, 2552: 58) โดยจำแนกตามเชื้อชาติได้ดังนี้

ชาวจีนที่ผูกปี	200,000 คน
ชาวไทย	120,000 คน
ชาวญวน	12,000 คน
ชาวเขมร	10,000 คน
ชาวมอญ	15,000 คน
ชาวลาว	25,000 คน
ชาวพม่า	3,000 คน
ชาวมลายู	15,000 คน
ชาวคริสต์นานาชาติ	4,000 คน

นอกจากนี้ ในช่วงรัชกาลที่ 1-3 และในรัชกาลของพระองค์เอง ปรากฏการอพยพแพศร่วกลุ่มชนต่าง ๆ ที่อยู่รอบพระราชอาณาจักรเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภาร ทั้งมอญ ลาว ทวาย เขมร ฯลฯ ทำให้อัตราการเพิ่มเติมของประชากรมีมากขึ้นกว่าก่อน พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงมีพระราชดำริเพิ่มพื้นที่พระนครให้กว้างออกไปทางทิศตะวันออก โดยทรงดำเนินตามรอยพระยุคลบาทของสมเด็จพระบรมอัยกาธิราช คือทรงขุดคลองรอบกรุงเพิ่มขึ้น และพระราชทานนามในครั้งนั้นว่าคลองผดุงกรุงเกษม แต่ไม่ได้โปรดให้สร้างกำแพงพระนคร ดังปรากฏความในประกาศรัชกาลที่ 4 ว่า

ประกาศให้เรียกคลองผดุงกรุงเกษม แลถนนเจริญกรุง

คลองแต่วัดแก้วฟ้า ไปถึงวัดเทวราชกุญชร ที่ราษฎรเรียกว่า คลองขุดใหม่นั้น ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เรียกว่าคลองผดุงกรุงเกษม คลองที่แยกไปจากคลองผดุงกรุงเกษมตรงไปออกที่บางอ้อ ใต้ปากคลองพระโขนงเหนือ นั้น โปรดเกล้าฯ ให้เรียกว่าคลองถนนตรง ที่ทางริมคลองนั้น ก็ให้เรียกว่าทางถนนตรง

ทางที่ทำใหม่ตรงวัดพระเชตุพนตรงออกไปนอกกำแพงข้ามคลองไผ่บ้านแขกเมืองเขมร เลี้ยวไปถึงป้อมป้องปัจฉิมแล้วข้ามคลองผดุงกรุงเกษม ตรงลงไปถึงบางคอแหลม นั้น โปรดเกล้าฯ ให้เรียกว่าถนน เจริญกรุง ห้ามอย่าให้เรียกอย่างอื่นต่อไป จดหมายประกาศให้ราษฎรจงรู้ทั่ว (กรมศิลปากร, 2547: 25-26)

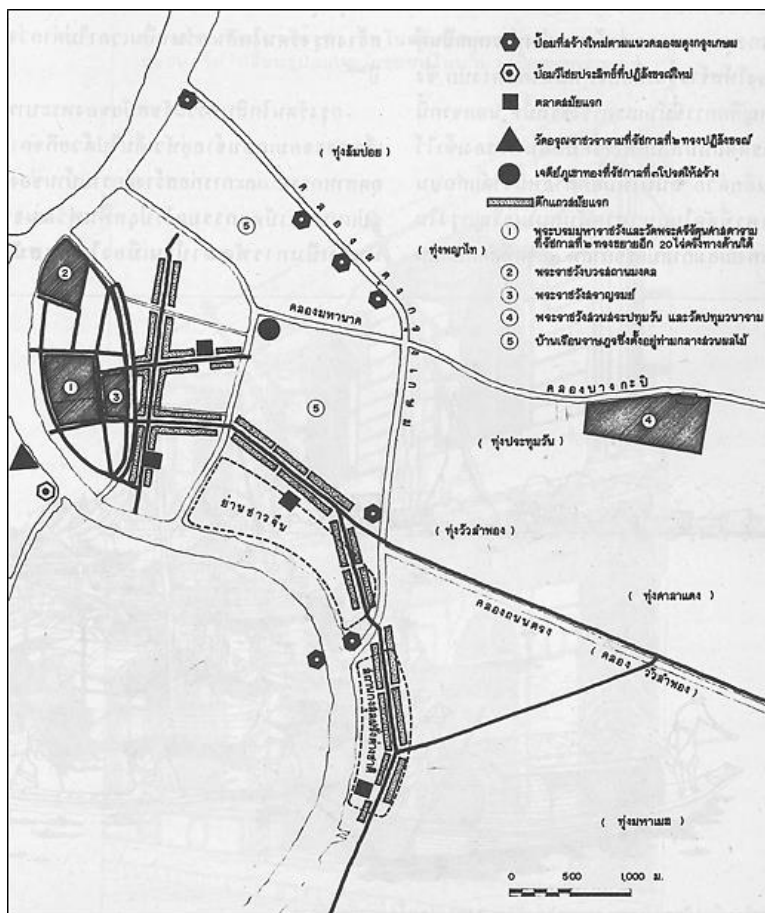
ประกาศฉบับนี้เกิดขึ้นเมื่อทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ขุดคลองรอบพระนครขึ้นเป็นขั้นที่ 3 เมื่อ พ.ศ. 2394 ในปีแรกที่ทรงรับสิริราชสมบัติ ดูเหมือนว่าทรงเอาพระราชหฤทัยใส่ในการขุดคลองแรกในรัชกาลนี้มาก พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 4 ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี (ข้า บุนนาค) บันทึกว่าทรงอธิบายอ้างถึงพระมหา-

กษัตริย์รัชกาลก่อน ว่าแต่ละพระองค์ได้ทรงขุดคลองสำคัญขึ้นในแผ่นดินแล้ว เพื่อให้ราษฎรได้เดินทางไปมาอย่างสะดวกขึ้น ครั้นในรัชกาลของพระองค์นั้น “ทุกวันนี้บ้านเมืองก็เจริญขึ้น ผู้คนก็มากกว่าเมื่อแรกสร้างกรุงหลายเท่า ควรที่จะขยายพระนครออกไปให้กว้างอีกชั้นหนึ่ง” (กรมศิลปากร, 2547: 57) จึงโปรดฯ ให้ขุดคลองรอบนอกพระนครขึ้น โดยเริ่มลงมือขุดเมื่อวันเสาร์ที่ 25 ตุลาคม พ.ศ. 2394 ใช้เวลาขุด 10 เดือนจึงแล้วเสร็จ “คลองนั้นกว้าง 10 วา ลึก 6 คอก ยาว 137 เส้น 10 วา ราคาเส้นละ 2 ชั่ง 10 ตำลึง” ทั้งนี้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยาศรีพิพัฒน์ ว่าที่สมุหพระกลาโหมเป็นแม่กอง (กรมศิลปากร, 2547: 57)

เมื่อการขุดคลองแล้วเสร็จ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชดำริว่า โดยธรรมเนียมของการสร้างแนวพระนครแต่ก่อนมานั้น พระเจ้าแผ่นดินพระองค์ก่อนได้ทรงสร้างป้อมปราการไว้เป็นระยะเพื่อป้องกันข้าศึกศัตรูที่อาจยกเข้ามาประชิดพระนครได้ และลูกค้ำวณิขที่เข้ามาค้าขายกับพระนคร เมื่อแลเห็นป้อมปราการที่มั่นคงก็อุ่นใจในความปลอดภัยของพระนครด้วย (กรมศิลปากร, 2547: 68) ดังนั้นจึงทรงกรุณาให้สร้างป้อมปราการเป็นระยะห่างกันป้อมละ 2 เส้น พระราชทานชื่อป้อมที่ปากคลองผดุงกรุงเกษมข้ามว่า ป้อมป้องปัจจามิตร ป้อมปากคลองที่ 1 ว่า ป้อมปิดปัจจามิตร ป้อมเล็กสำหรับยิงสลุตว่า ป้อม ฮึกเหียมหาญ ป้อมที่ 2 ว่า ป้อมผลาญไพร่ราบ ป้อมที่ 3 ว่า ป้อมปราบศัตรูพ่าย ป้อมที่ 4 ว่า ป้อมทำลายประปักษ์ ป้อมที่ 5 ว่า ป้อมหักกำลังศัตรู และป้อมปากคลองข้างเหนือว่า ป้อมมหานครรักษา (กรมศิลปากร, 2547: 68) ปัจจุบันนี้แนวป้อมทั้งหมดนั้นไม่ปรากฏแล้ว คงเหลือเฉพาะชื่อป้อมปราบศัตรูพ่าย เป็นชื่อหนึ่งในเขตของกรุงเทพมหานครในปัจจุบัน

ใน พ.ศ. 2397 ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จัดการฉลองคลองผดุงกรุงเกษมขึ้น ทรงขอแรงพระบรมวงศานุวงศ์และข้าทูลละอองธุลีพระบาท

ปลูกศาลาและโรงตามริมคลอง ฟากละ 50 หลัง ทั้ง 2 ฝั่งคลอง แล้ว
เผด็จพระสงฆ์เจริญพระปริตรหลังละ 5 รูป มีมหรสพการละเล่นต่าง ๆ
นานา เป็นการฉลองคลองใหม่ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์
รัชกาลที่ 4 ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี (ขำ บุนนาค) บันทึก
ว่า “ครั้น ณ เดือนอ้าย ขึ้น 15 ค่ำ (ตรงกับวันที่ 4 ธันวาคม พ.ศ.2397)
จะได้ถวายอาหารบิณฑบาตและไทยทาน แล้วมีการเล่นต่าง ๆ ทุกสิ่ง
ราษฎรที่อยู่ริมคลองก็ให้ทำบุญตามศรัทธา วันอาทิตย์ เดือนอ้าย แรมค่ำ
หนึ่ง เวลากลางคืน ให้ชาวบ้านจุดโคมให้สว่างทั้งสองฟากคลอง แต่บรรดา
พระราชวงศานุวงศ์แลข้าราชการ ราษฎรพากันลงเรือไปดูงานเล่นเป็นที่
เจริญใจ” (กรมศิลปากร, 2547: 90)

แผนที่การขยายพื้นที่การใช้สอยฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยา
ในสมัยรัชกาลที่ 4 (ภาพจาก กำธร กุลชลและทรงสรรค์ นิลกำแหง, 2525: 231)

พระราชดำริในการขยายพื้นที่พระนครออกไปทางทิศตะวันออก เพื่อให้เป็นที่ตั้งชุมชน สำหรับผู้เข้ามาค้าขายกับสยาม คือการตัดถนนเจริญกรุงขึ้นยาวเลียบริมฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยาลงไปถึงบางคอแหลมอันเป็นพื้นที่อู่ต่อเรือและท่าเทียบเรือสินค้าขนาดใหญ่ได้นั้น ยิ่งทำให้สภาพของ

สังคมที่เกิดขึ้นเปลี่ยนแปลงไปเป็นการเตรียมรับชาวต่างชาติและเศรษฐกิจใหม่ที่จะเกิดขึ้น เพราะในอีก 1 ปีต่อมา ใน พ.ศ. 2398 สยามได้ลงนามในสนธิสัญญาเบาว์ริงกับประเทศอังกฤษ ส่งผลให้การค้าพาณิชย์กลายเป็นปัจจัยหลักในการกำหนดพื้นที่การตั้งชุมชนแทนแนวคิดเดิมของการขยายพระนครที่มีมาก่อน ผลที่เกิดขึ้นในที่สุดคือชาวต่างชาติมีโอกาเข้ามาพำนักในสยามมากขึ้น ประกาศรัชกาลที่ 4 ว่าด้วยเรื่องเขตที่ฝรั่งจะเช่าหรือซื้อได้ ระบุชัดเจนถึงพื้นที่ที่ฝรั่งมีสิทธิในการเช่าซื้อจากชาวสยาม คือ “แต่กรุงเทพมหานคร คือภายในพระนคร แลห่างกำแพงพระนครออกไปเพียงสองร้อยเส้นเข้ามาโดยรอบ ในเขตเท่านั้นห้ามไม่ให้ผู้ใดขายที่ขาดแก่คนนอกประเทศที่เข้ามาอยู่ยังไม่ถึง 10 ปี แต่จะให้เช่านั้นได้.....แลที่ห่างกำแพงพระนครสองร้อยเส้นออกไปในที่ที่ไม่ไกลนัก เพียงเรือพายเรือแจวจะไปถึงได้ใน 24 ชั่วโมงเข้ามานั้น เจ้าของที่จะขายที่บ้านทั้งหย้าเรือนแลที่สวนที่นาให้ขาดกับคนนอกที่เรียกว่าฝรั่งก็ได้ ไม่ห้าม ไม่มีโทษ โปรดฯ อนุญาตแล้ว เพราะว่าคนนอกมักใจใหญ่ใจโตซื้อแพง ๆ ผู้ที่จะขายได้เงินมาก ๆ เงินทองจะได้ตกอยู่ในบ้านในเมือง...” (พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2541: 142) หรือเมื่อถนนหนทางในพระนครทรุดโทรมลงนั้น ก็ทรงซ่อมแซมพื้นถนนโดยทรงขอแรงพระบรมวงศานุวงศ์ให้จัดหาอิฐมาร่วมกันปรับปรุงสภาพถนนให้ดีขึ้นดังเดิมด้วย (พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2541: 208-209)

การจัดการพื้นที่กรุงรัตนโกสินทร์ในช่วงเวลาของการเปลี่ยนแปลงจึงเน้นขยายออกไปทางตะวันออก โดยใช้ขอบเขตของการจัดการพื้นที่แต่เดิมซึ่งพระมหากษัตริย์รัชกาลก่อน ๆ ได้ทรงวางไว้ กล่าวคือพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงใช้แนวคลองบางลำพูโอบอ้างเป็นแนวกั้นพระนครชั้นหนึ่งก่อน เมื่อพื้นที่การใช้งานขยายเพิ่มออกมากจึงทรงขุดคลองกันเป็นแนวรอบนอกคือแนวคลองผดุงเกษม และกำหนดพื้นที่การตั้งชุมชนและการใช้งานให้เป็นระเบียบมากขึ้น พร้อมกับการตัดถนนสายต่าง ๆ

อย่างไรก็ดี แม้การพยายามสร้างความเจริญทางการคมนาคมจะเป็นปัจจัยสำคัญในการขยายพระนครให้กว้างขวางออกไปนั้น แต่ก็ปรากฏว่าบางครั้งสิ่งสาธารณูปโภคนั้นกลับไม่ได้ใช้งานเต็มที่อย่างที่ทรงตั้งพระราชหฤทัยไว้ เช่น เมื่อตัดถนนเจริญกรุงตั้งแต่หน้าวัดพระเชตุพนฯ ไปออกที่บางคอแหลมถนนทรงดำริที่จะให้ใช้เป็นเส้นทางคมนาคม และย่านที่พักอาศัยของชาวต่างชาติ หากแต่ในพระราชปรารภพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในเรื่องนี้มีความตอนหนึ่งว่า “เสมือนหนึ่งถนนเจริญกรุงถ้าจะเอาตามภาษาปากชาวเมืองว่า ถนนใหม่ ชาวต่างประเทศเข้าซื้อกันขอให้ทำขึ้นเพื่อจะขี่ม้าใช้รถได้สบาย ให้ถูกลมเย็นเส้นสายเหยียดดีสบายดี ผู้ครองแผ่นดินฝ่ายไทยเห็นชอบด้วย จึงได้ยอมทำตามสร้างขึ้น

ครั้นสร้างแล้ว คนขี่ม้าทั้งไทยกับชาวต่างประเทศก็คน ใช้รถอยู่ก็เล่ม ใช้ก็ไม่เต็มถนน ใช้อยู่แต่ข้างเดียว ก็ส่วนถนนอีกข้างหนึ่งก็ทิ้งตั้งเปล่าอยู่ ไม่มีใครเดินม้า เดินรถ เดินเท้า ผู้ครองแผ่นดินฝ่ายไทยทำถนนกว้างเสียค่าจ้างถมดิน ถม ทลายเสียเปล่าไม่ใช้ถา ถ้าจะทำแต่แคบ ๆ พอคนเดินได้ก็จะดี แต่ซึ่งทำใหญ่ดังนี้ ก็เมื่อไว้ว่า เมื่อนานไปภายหลัง บ้านเมืองสมบูรณ์ มีผู้คนมากมายขึ้น รถแลม้า แลคน จะเดินได้คล่องสะดวก จึงทำให้ใหญ่ไว้ แต่เดี๋ยวนี้บ้านเมืองยังไม่เจริญทันใจครึ่งหนึ่งของถนน เพราะไม่มีคนเดินคนขี่ ก็ยับไปเสียก่อน หากว่าปีนี้ไม่มีฝน ถ้าฝนชุกก็เห็นจะไปมาก ถาหญ้าก็จะขึ้นรกอยู่ข้างทาง ให้เจ้าของบ้าน เจ้าของเมือง เกณฑ์คนไทยไปถางก็ได้ แต่จะถางไปทำไม ก็เพราะแค่ครึ่งหนทาง ที่เป็นทางเดินอยู่เดี๋ยวนี้ ก็เป็นอันพอแก่คนเดินอยู่แล้ว” (ส.พลายน้อย (นามแฝง), 2518: 194)

ข้อที่น่าสังเกตในการขยายพระนครในช่วงรัชกาลที่ 4 นี้คือเมื่อทรงชุดคลองผดุงกรุงเกษมขึ้นนั้น มิได้ทรงก่อแนวกำแพงริมคลองเช่นเดียวกับที่มีมาก่อนที่คลองคูเมืองชั้นใน และคลองบางลำพูโอบอ้าง เพราะสภาพสังคมในสมัยนั้นมีได้มีศึกสงครามอีกต่อไปแล้ว ทรงเห็นว่า

การขยายพื้นที่ของเมืองคงจะเริ่มต้นขึ้นและหากมีการสร้างแนวกำแพงเมืองขึ้นอีก ก็จะเป็นสิ่งกีดขวางมิให้ประชาชนสามารถเดินทางเข้าออกได้โดยง่าย ทั้งจะเป็นปัญหาต่อการตัดถนนอีกหลายสายที่จะเกิดขึ้นด้วย พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงถือว่าแนวพระนครที่มีกำแพงเดิมริมคลองบางลำพูโอ่งอ่างเป็นแนวกำแพงพระนครรอบนอกแล้ว เมื่อถัดออกไปนั้นก็คือชานพระนคร สามารถใช้เป็นที่พักอาศัยได้ แต่การที่ประชากรเข้ามาอยู่ริมคลองรอบกรุงนี้หนาแน่นขึ้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรงออกประกาศฉบับหนึ่งทรงขอร้องให้ช่วยกันดูแลตัดต้นไม้มิให้รบกวนพระนคร (พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2541: 417) ว่า

ประกาศขอแรงราษฎรบ้านใกล้เคียงตัดถอนต้นไม้
ต้นไม้ ไทร แลต้นไม้อื่น ๆ ที่กำแพง ป้อม ประตู (ณ วัน เดือน
ยี่ ปีกอก โทศก)

ด้วยพระยาอภัยภักดีรับพระบรมราชโองการไล่เกล้าฯ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ สั่งว่า ต้นโพธิ์ ต้นไทร ต้นไม้ต่าง ๆ ขึ้นตามขอบกำแพงประตูรอบพระนครชั้นนอก พระราชวังชั้นกลางหลายแห่ง หลายตำบลนั้น ให้พระยาพิไชยบุรินทร์รา พระยาเพชรภู พระยาเพชรปาณี ปาวร้องข้าราชการแลราษฎรที่บ้านเรือนอยู่ใกล้กำแพง นอกกำแพงพระนครรอบนอก ให้ช่วยกันตัดถอนต้นไม้ ต้นโพธิ์ ต้นไทร ต้นไม้ต่าง ๆ ที่ขึ้นอยู่ตามกำแพงตามป้อม ตามประตู อย่าให้ต้นไม้รกร้างอยู่ตามป้อม ตามกำแพง ตามประตู หน้าบ้าน หลังบ้านได้เป็นอันขาด แต่ที่ป้อมกำแพงที่ประตูรอบพระราชวังชั้นกลาง ชั้นใน นั้น ให้กรมล้อมพระราชวัง กรมวังนอก กรมการขาด ช่วยกันตัดถอนต้นไม้ ต้นโพธิ์ ต้นไทร ต้นไม้ต่าง ๆ ให้เตียนดี อย่าให้มีรกร้างอยู่ได้ พนักงานซึ่งสั่งมาทั้งนี้เร่งปาวร้องกะเกณฑ์กันลงมือตัดถอนกวาดถาง ตั้งแต่วันจันทร์ เดือนยี่ ขึ้น 12 ค่ำ ปีกอก โทศก ให้แล้วใน 7 วัน ถึงวันพุธ เดือนยี่ แรม 6 ค่ำ จะโปรดเกล้าฯ ให้มีรายงานไปตรวจ ถ้า

บ้อม กำแพง ประตู หน้าบ้าน หลังบ้าน ยังรกร้างอยู่ จะให้ปรับไหมเอาเงินกับเจ้าของบ้าน แลบ้อมกำแพงประตูรอบพระราชวังชั้นใน ชั้นกลาง แลเจ้าพนักงานมาจ้างไพร่หลวงไปชำระตัดถนนต้นโพธิ์ ต้นไทร ต้นไม้ต่าง ๆ ตามบ้อม ตามกำแพง ตามประตูต่อไปตามรับสั่ง

ประกาศรัชกาลที่ 4 ในช่วงต้นแผ่นดินอีกหลายฉบับกล่าวถึงผู้คนที่อาศัยในพระนคร อันแสดงบรรยากาศของความเป็นเมืองได้เป็นอย่างดี เช่นประกาศให้ระวังเพลิงไหม้ (วันอาทิตย์ เดือน 12 แรม 7 ค่ำ ปีชวด ฉศก) มีความว่า “พระยาเพ็ชรภูว รับพระบรมราชโองการไล่เกล้าฯ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ สั่งว่า เทศกาลเดือน 12 เดือนอ้าย เดือนยี่ เดือน 3 เดือน 4 เดือน 5 เป็นฤดูแล้ง ลมว้าวพัดกล้า มักเกิดเพลิงไหม้บ้านเรือน อาณาประชาราษฎร เกลือกจะมีอ้ายผู้ร้ายลอบแอบเอาไฟจุดเรือนโรงร้าน ปลอมเก็บเอาทรัพย์สินสิ่งของ แลอ้ายผู้ร้ายตีชิงวิ่งราวตัดช่องย่องเบามีชุกชุมกำเริบขึ้นเนื่อง ๆ ราษฎรจะไล่จับโจรผู้ร้ายนั้นโดยยาก ให้นายอำเภอประกาศป่าวร้องข้าราชการและราษฎรให้ตั้งจำหล่งจทุกตรอกทุกถนน เป็นระยะทางเหมือนอย่างตามเคยมาแต่ก่อน

อนึ่ง ให้เจ้าของบ้าน เจ้าของเรือน เจ้าของโรง เจ้าของร้าน ระวังรักษาโรงเรือนร้านบ้านของตัว อย่าให้มีอ้ายผู้ร้ายไปลอบจุดไฟเรือนโรงร้านบ้านของตัวได้ ถ้าแลบ้านใดมีเรือนโรงร้านร้างเปล่าอยู่ ไม่มีคนอยู่เฝ้ารักษา ก็ให้นายอำเภอรื้อแย่งเสีย อย่าให้เป็นเชื้อเพลิงขึ้นได้ ถ้าบ้านใดเกิดเพลิงไหม้เรือนโรงร้าน จะเอาเจ้าของเรือนโรงร้านมาทำโทษ...” (พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2541: 87)

ดังจะเห็นได้ว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเอาพระราชฤทัยใส่และรับเป็นพระธุระในการจัดการบ้านเมืองให้มีความเป็นปกติสุข สงบเรียบร้อย และทรงวางแผนผังพระนครให้สอดคล้องกับสภาพสังคมที่เปลี่ยนแปลงไป พระอารามที่ทรงสถาปนาขึ้นใหม่เช่นวัดมกุฏกษัตริยาราม วัดโสมนัส วัดปทุมวนาราม ก็ล้วนแต่ตั้งอยู่บริเวณพื้นที่

ชั้นนอกกรุงรัตนโกสินทร์ทั้งสิ้น ส่วนย่านชาวต่างประเทศที่ทรงกำหนดให้ตั้งอยู่ริมแม่น้ำเจ้าพระยานั้นก็เพื่อความสะดวกการค้าและการจอดเรือสินค้า แต่ก็ยังเป็นที่ยังงัดได้ว่าไม่ได้ทรงอนุญาตให้ชาวต่างชาติปลูกเรือนอยู่ภายในพระนครมากเกินขอบเขตที่ทรงกำหนดไว้

จากแนวนแผนผังกรุงเทพช่วงรัชกาลที่ 4 แสดงให้เห็นว่า พื้นที่กว้างทางทิศตะวันออก และทิศตะวันออกเฉียงเหนือ เป็นส่วนท้องทุ่งกว้างชื่อทุ่งสัมปอญ ทุ่งพญาไท ทุ่งปทุมวัน ทุ่งวัวลำพอง ทุ่งศาลาแดง และทุ่งมหาเมฆ ตามลำดับ ทุ่งเหล่านี้ เป็นพื้นที่ปลูกข้าวและอยู่อาศัยของกลุ่มชาติพันธุ์ต่าง ๆ

นอกจากการกำหนดพื้นที่ทางบกโดยใช้แนวกำแพงพระนครที่ริมคลองบางลำพูโอบอ้อม ว่าเป็นพื้นที่ในพระนครแล้ว อาจมีการกำหนดหมวดหมายเขตของพระนครทางน้ำอีกด้วย สันนิษฐานได้ว่าคงใช้เส้นทางน้ำทั้งเก่าและใหม่เป็นเกณฑ์ในการกำหนดด้านเก็บภาษีและแนวเขตพระนคร เช่นที่ปากคลองด่าน ต่อกับคลองบางกอกใหญ่ซึ่งเป็นคลองเดิมมาแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา มีหมุดศิลาปักอยู่ที่ปากคลอง เป็นสัญลักษณ์ของขอบเขตพระนครทางด้านทิศตะวันตก ส่วนทางทิศใต้นั้นคงอยู่แถบเขตราษฎร์บูรณะเพราะมีหลักศิลาปรากฏอยู่ในปัจจุบัน สำหรับทิศเหนือไม่น่าจะเกินเขตสามเสน แต่ทางทิศตะวันออกนั้น สันนิษฐานว่าคงอยู่ในเขตบางกะปิ ซึ่งมีคลองนครเนื่องเขตเป็นแนวกัน เป็นเขตตอนนอกพระนครออกไปถึงเมืองฉะเชิงเทรา (สุทธรา สุธงษา, 2553: 114-137)

อนึ่ง หากพิจารณาในประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 เรื่องประกาศพระราชบัญญัติรับฟ้องความเจ้า แลห้ามเจ้ามิให้ไปไกลพระนคร ลงวันอาทิตย์ เดือน 6 ขึ้น 9 ค่ำ ปีกุน เบญจศก ก็มีความตอนหนึ่งที่แสดงถึงขอบเขตของพระนครที่ห้ามเจ้านายที่ไม่ได้ทรงกรม หม่อมเจ้า หม่อมราชวงศ์ ฝ่ายหน้าฝ่ายในเดินทางออกไปเที่ยว คือ “ข้างตะวันออกเพียงปากคลองบางขนากเข้ามา หรือทางข้างใต้เพียงด่านเมืองสมุทรปราการแล

ปากบางเหย้าเข้ามา ทางคลองมหาสวัสดิ์ก็เพียงปากคลองท่าหวดเข้ามา ทางคลองบางใหญ่เพียงปากคลองลานตากฟ้าเข้ามา ทางเหนือเพียงด่านบ้านจั่นเข้ามา” (พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2541: 79) พื้นที่บริเวณดังกล่าวนี้อาจเป็นขอบเขตของกรุงเทพมหานครในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ภาพถนนเจริญกรุง สมัยรัชกาลที่ 5-6

(ภาพจาก <https://th.wikipedia.org/wiki/ถนนเจริญกรุง>)

แนวคลองผดุงกรุงเกษม เมื่อ พ.ศ.2489 ยังเห็นเรือสินค้ามากมายเข้ามาจอดค้าขาย (ภาพจาก สุจิตต์ วงษ์เทศ, https://www.matchon.co.th/columnists/news_288227)

“พื้นที่” และ “พระราชอำนาจ” ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเห็นว่าพื้นที่ภายในเกาะกรุงรัตนโกสินทร์นั้น แออัด คับแคบ และมีอาคารปลูกสร้าง ทั้งบ้านเรือนขุนนาง วัดวาอารามที่สร้างมาแต่ครั้งต้นกรุงรัตนโกสินทร์ถึงรัชกาลที่ 3 อีกทั้งยังมีชุมชนต่าง ๆ มากเพียงพออยู่แล้ว จึงทรงสนพระราชหฤทัยในการสร้างขอบเขตพื้นที่ใหม่ขึ้นมาเป็นการเฉพาะ อาจกล่าวได้ว่า ทรงสร้างพื้นที่พิเศษขึ้นเป็นส่วนหนึ่งของรัชกาลพระองค์เอง ที่จะทรงสถาปนาวัดต่าง ๆ ชุมชน ตลอดจนการสร้างสาธารณูปโภคขึ้นใหม่ ด้วยเหตุดังนี้พื้นที่กรุงรัตนโกสินทร์ชั้นนอกจึงเป็นพื้นที่ในพระราชอำนาจของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในบริเวณพื้นที่กรุงรัตนโกสินทร์ชั้นนอก อาจใช้แนวคลองผดุงกรุงเกษมเป็นเขตกันพระนครทางตะวันตก ส่วนเส้นกันทางตะวันออกนั้น ไม่ปรากฏชัดเจนมากนัก สันนิษฐานจาก

การปรากฏขึ้นของวัดปทุมวนาราม ว่าเป็นวัดที่อยู่นอกชานพระนคร ออกไปไกล และไกลจากวัดนี้ไม่ปรากฏสิ่งก่อสร้างใดใดในรัชกาล พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวอีก จึงอาจใช้พื้นที่บริเวณวัดปทุมวนาราม เป็นเส้นแบ่งพื้นที่ได้ ในบริเวณพื้นที่นี้ปรากฏการแบ่งส่วนใช้งานเป็นวัดและย่านชุมชน คือ

1. *วัดสำคัญบริเวณริมคลองผดุงกรุงเกษม* เรียงตามลำดับเวลาการสร้างวัดก่อน-หลัง ได้ดังนี้

วัดบรมนิวาส ตั้งอยู่บริเวณจุดตัดของคลองผดุงกรุงเกษม กับคลองมหานาคช่วงต้น เป็นวัดนอก พระนครที่พระวชิรญาณเถระ (พระนามของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวขณะทรงพระผนวช) โปรดให้เริ่มสร้างเมื่อปี พ.ศ. 2377 ครั้นเมื่อขึ้นครองราชย์ พ.ศ. 2394 แล้วได้ทรงบูรณปฏิสังขรณ์มาโดยตลอด (กรมศิลปากร, 2525: 27)

วัดมหาพฤฒาราม ตั้งอยู่ริมคลองผดุงกรุงเกษม เดิมชื่อว่า "วัดท่าเกวียน" หรือบางครั้งเรียกว่า "วัดตะเคียน" พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้สถาปนาวัดขึ้นใหม่ เมื่อ พ.ศ. 2397 และสร้างแล้วเสร็จสมบูรณ์เมื่อ พ.ศ. 2409 โดยโปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระยาบรมมหาพิชัยญาติ (ทัต บุนนาค) เป็นแม่กอง เมื่อแล้วเสร็จพระราชทานนามว่า "วัดมหาพฤฒาราม" (กรมศิลปากร, 2525: 113)

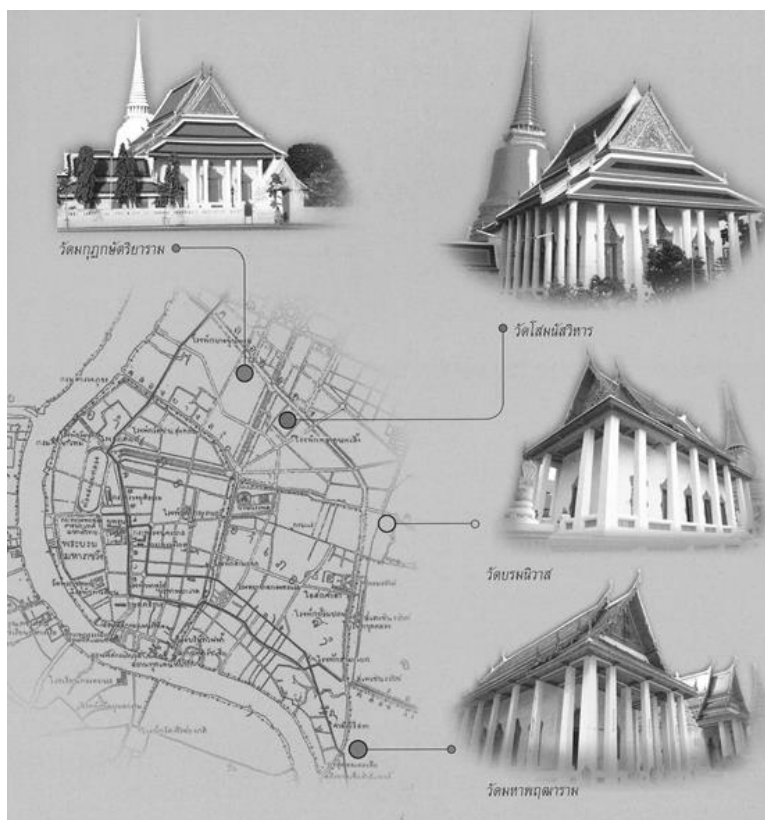
วัดปทุมวนาราม เป็นวัดที่ตั้งอยู่ริมคลองแสนแสบ บริเวณทุ่งสระปทุม ซึ่งเป็นทุ่งกว้างบริเวณชานกรุงรัตนโกสินทร์สมัยรัชกาลที่ 4 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้สร้างวัดนี้ขึ้นเมื่อปี พ.ศ. 2400 โดยโปรดให้สมเด็จพระยาบรมมหาพิชัยญาติ (ทัต บุนนาค) เป็นแม่กอง และพระยาสามภพพ่าย (หนู หงสกุล) เป็นนายงานควบคุมการก่อสร้าง และได้นิมนต์พระสงฆ์คณะลาวจากวัดบวรนิเวศวิหารมาเป็นเจ้าอาวาส แล้วพระราชทานสมณศักดิ์เจ้าอธิการ (ก่ำ) เป็นพระครูปทุมธรรมธาดา การก่อสร้างแล้วเสร็จในปี พ.ศ. 2404 และมีการสมโภชฉลองพระอารามใน พ.ศ. 2410 (กรมศิลปากร, 2525: 33)

วัดมกุฏกษัตริยาราม สร้างขึ้นหลังจากขุดคลองผดุงกรุงเกษมเป็นคูพระนครชั้นนอกแล้ว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้มีวัดเรียงรายอยู่ตามชายคลองเหมือนที่กรุงศรีอยุธยา จึงโปรดเกล้าฯ ให้สร้างวัดขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2410 เคียงคู่กับวัดโสมนัสราชวรวิหาร ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) เป็นแม่กองก่อสร้าง และพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าชุมสาย กรมขุนราชสีหวิกรม เป็นนายช่าง การก่อสร้างแล้วเสร็จใน พ.ศ. 2411 ซึ่งเป็นปีสุดท้ายในรัชกาลของพระองค์ คนทั่วไปเรียกว่าวัดพระนามบุญญ์ดี เพราะไม่กล้าเอ่ยพระนามพระเจ้าแผ่นดิน ต่อเมื่อสิ้นรัชกาลแล้ว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานนามวัดว่า วัดมกุฏกษัตริยาราม (กรมศิลปากร, 2525: 41)

ภาพถ่ายทางอากาศบริเวณวัดปทุมวนาราม ในช่วงหลังสงครามโลกครั้งที่ 2
(ภาพจากวัดปทุมวนาราม, 2555: 47)

จะเห็นได้ว่าวัดที่สร้างขึ้นใหม่ริมคลองผดุงกรุงเกษมนั้น เป็นวัดธรรมยุติกนิกาย เป็นส่วนมาก เพราะเป็นนิกายที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสถาปนาขึ้น และทรงวางรากฐานการพระพุทธศาสนาใหม่ และได้ทรงนิมนต์พระสงฆ์ที่ทรงคุณเคยหรือเป็นศิษย์ของพระองค์มาแต่ก่อนให้มาจำพรรษา และเป็นเครื่องยืนยันว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงใช้แนวคลองผดุงกรุงเกษมที่ขุดในรัชกาลของพระองค์เป็นแนว “พื้นที่” และ “พระราชอำนาจ” ของพระองค์เอง

แผนที่แนวคลองผดุงกรุงเกษม และที่ตั้งวัดซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสถาปนาขึ้น (ภาพจากวัดปทุมวนาราม, 2555: 23)

2. ย่านชุมชน

อาจสันนิษฐานได้จากประวัติศาสตร์ว่า ย่านชุมชนบริเวณพื้นที่ชั้นนอกกรุงรัตนโกสินทร์ มี 2 กลุ่มคือ กลุ่มที่ขยายตัวออกมาจากแนวพื้นที่กรุงรัตนโกสินทร์ชั้นในและชั้นกลาง ซึ่งเป็นกลุ่มชาวจีนที่เดิมตั้งบ้านเรือนอยู่แถบท้องสนามหลวงก่อนการสร้างพระบรมมหาราชวัง และเมื่อมีการสร้างพระบรมมหาราชวัง ชาวจีนกลุ่มนี้ย้ายไปตั้งถิ่นฐานใหม่เลยแนวคลองคูเมืองชั้นในออกไป ในพื้นที่ที่ปัจจุบันรู้จักกันในนาม “สำเพ็ง” นับว่าเป็นกลุ่มคนที่ขยายตัวจากกลุ่มคนเดิม ส่วนกลุ่มที่สองคือกลุ่มคนที่เข้ามาใหม่ เช่นชาวเขมรที่บริเวณริมคลองแสนแสบ ชาวลาวบริเวณทุ่งปทุมวัน รวมถึงชาวจีนที่เข้ามาเพิ่มเติมอีกมาก

พระเสริม (องค์ในพระมณฑป) พระพุทธรูปศิลปะล้านช้าง ประดิษฐาน ณ วัดปทุมวนาราม (ภาพจาก <https://th.wikipedia.org/wiki/พระเสริม>)

ชุมชนชาวจีนย่านสำเพ็ง ตั้งอยู่บริเวณริมแม่น้ำเจ้าพระยาทางฝั่งตะวันออก และอยู่ทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ของพระบรมมหาราชวัง นับแต่คลองคูเมืองชั้นใน ลงมาถึงแนวคลองคูเมืองชั้นกลาง (คลองบางลำพู โองอ่าง) เป็นย่านชาวจีนที่ย้ายออกไปตั้งถิ่นฐานใหม่ นอกประตูพระนครทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ ขนานไปกับลำน้ำเจ้าพระยา ตั้งแต่คลองวัดสามปลื้ม (วัดจักรวรรดิราชาวาส) ไปจนถึงคลองสามเพ็ง หรือสำเพ็ง

ชุมชนชาวจีนย่านตลาดน้อย ตั้งอยู่ติดกับชุมชนสำเพ็ง เป็นชุมชนจีนที่เกิดขึ้นมาจากการขยายตัวของสำเพ็งซึ่งเป็นศูนย์กลางทางเศรษฐกิจของกรุงเทพฯ ในช่วงรัตนโกสินทร์ตอนต้น โดยที่บรรดาชาวจีนต่างพากันเรียกตลาดแห่งใหม่ที่ตั้งอยู่ทางตอนใต้ของสำเพ็งซึ่งถือเป็นตลาดใหญ่ริมแม่น้ำเจ้าพระยาในขณะนั้นว่า “ตะลักเกียะ” ซึ่งแปลว่า “ตลาดน้อย” มีชาวจีน ชาวยุวน และชาวคริสต์เข้ามาตั้งบ้านเรือนอยู่เป็นจำนวนมาก

ย่านสถานกงสุลต่างประเทศ เป็นพื้นที่เกิดขึ้นใหม่ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อมีการตัดถนนเจริญกรุงขึ้นเพื่อใช้พื้นที่ตั้งสถานกงสุลต่างประเทศ คือสถานกงสุลอังกฤษ ฝรั่งเศส เดนมาร์ก เยอรมัน โปรตุเกส และตั้งโรงสินค้า รวมทั้งตั้งศูนย์กลางเพื่อความสะดวกในการจัดการภาษีสินค้าเข้า-ออก

คลองถนนตรง เป็นคลองขุดที่เชื่อมกับคลองผดุงกรุงเกษมตรงบริเวณใกล้วัดมหาพฤฒารามแล้วไปออกที่บางนา ดินที่ขุดได้จากคลองจึงนำมาถมปรับเป็นถนนคู่ขนานกับคลองนั้น เดิมเรียกว่าถนนตรง ทั้งคลองและถนนนี้ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้สร้างขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2400 เนื่องจากกงสุลอังกฤษ สหรัฐอเมริกา และฝรั่งเศส พร้อมทั้งนายห้างต่างประเทศ ได้เข้าชื้อกัน ขอร้องรัฐบาลสยามว่า เรือลูกค้าที่ขึ้นมาค้าขายถึงกรุงเทพมหานครมีระยะทางไกล ถึงหน้าฤดูน้ำ น้ำเชี่ยวมาก กว่าจะเดินทางถึงกรุงเทพมหานครก็ใช้เวลาหลายวัน จะขอไปตั้งห้างซื้อขายได้ปากคลองพระโขนง ตลอดถึงบางนา และขอให้รัฐบาลขุด

คลองลัดตั้งแต่บางนามาตลอดถึงคลองผดุงกรุงเกษม จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยาวิเทศโกษาธิบดี (ข้า บุนนาค ต่อมาคือ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์) ที่พระคลัง จ้างกรรมกรจีนขุดคลอง ตั้งแต่หน้าบ่อมผลาญไฟรีราบ ตัดทุ้งลงไปถึงคลองพระโขนง และตัดคลองพระโขนงออกไปทะเลแม่น้ำใหญ่ แล้วเอามูลดินมาถมเป็นถนนฝั่งเหนือตลอดลำคลอง พระราชทานชื่อว่าคลองถนนตรง (กรมศิลปากร, 2547: 169) ครั้นขุดคลองแล้วชาวยุโรปก็ไม่ได้ลงไปอยู่ที่บางนาโดยอ้างว่าไกล คลองถนนตรงนี้ชาวบ้านเรียกว่า คลองวัวลำพอง และเรียกถนนว่าถนนวัวลำพองหรือหัวลำโพงตามชื่อทุ่งนาที่ถนนและคลองตัดผ่าน ปัจจุบันนี้คือถนนพระราม 4 (ทำเนียบนามภาค 1, 2466: 91)

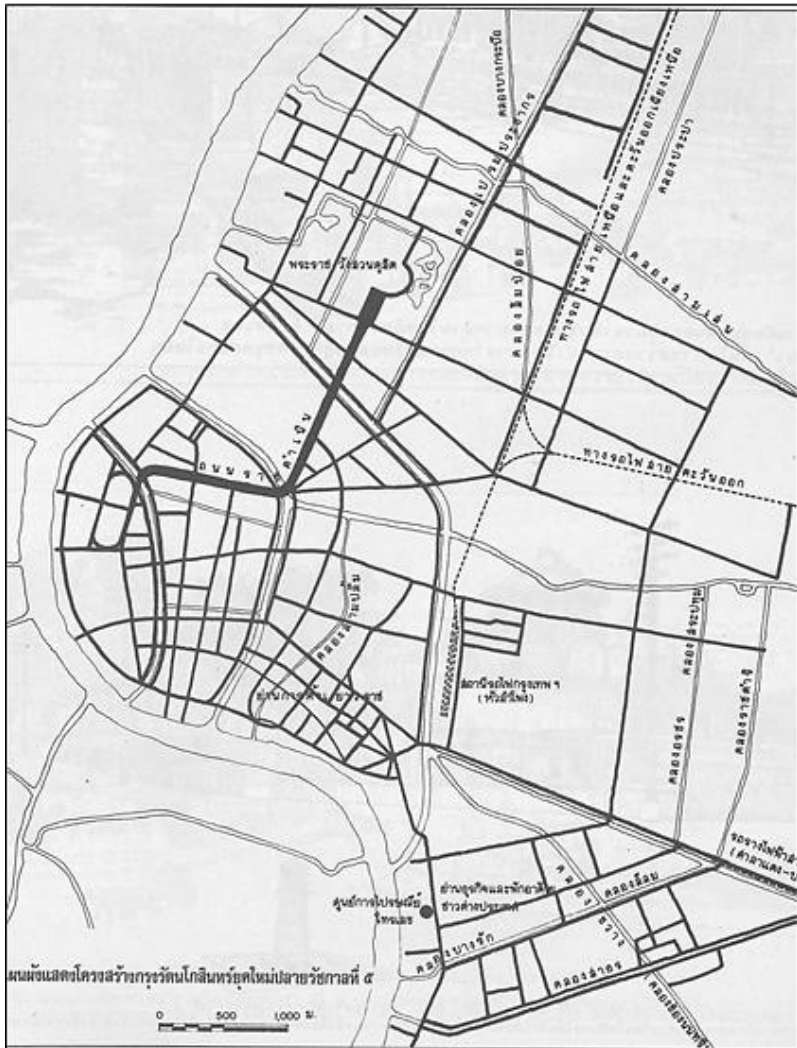
ทั้งวัดและย่านชุมชนนี้ เป็นสิ่งที่เกิดขึ้นใหม่ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ทรงเปิด “พื้นที่” ของพระองค์เอง โดยเฉพาะการสร้างวัดสังกัดนิกายธรรมยุติกนิกาย อันเป็นนิกายที่ทรงสถาปนาขึ้นมาแต่ครั้งยังทรงพระผนวช ดังนั้นวัดมกุฏกษัตริยาราม วัดบรมนิวาส วัดปทุมวนาราม ซึ่งเป็นวัดที่ทรงสร้างขึ้นใหม่จึงเสมือนเป็นสัญลักษณ์ของพระราชอำนาจทางธรรมที่ทรงสถาปนาการคณะสงฆ์ธรรมยุติกนิกายขึ้น นอกจากวัดแล้วยังเห็นได้ชัดว่าพื้นที่บริเวณชั้นนอกของกรุงรัตนโกสินทร์ถูกปรับเปลี่ยนเพื่อตอบสนองการใช้งานที่เกี่ยวข้องกับความเจริญของประเทศเป็นหลัก เช่นการตัดถนนเจริญกรุง การสร้างสถานกงสุลต่างประเทศริมแม่น้ำเจ้าพระยา การสร้างโกดังสินค้าขนาดใหญ่ของบริษัทการค้าต่างประเทศ เช่น อุต่อเรือ โรงสินค้าไม้แปรรูป ฯลฯ ก่อให้เกิดการเข้ามาตั้งบ้านเรือนของชาวต่างชาติและย่านธุรกิจการค้าบริเวณบางรัก เจริญกรุง สาทร ปทุมวัน ตลอดจนริมแม่น้ำเจ้าพระยา และมีการสร้างศาสนสถานอื่นเพิ่มเติมตามความเชื่อของแต่ละกลุ่มชนอีกด้วย

พื้นที่กรุงรัตนโกสินทร์ชั้นนอกในยุคเปลี่ยนแปลง

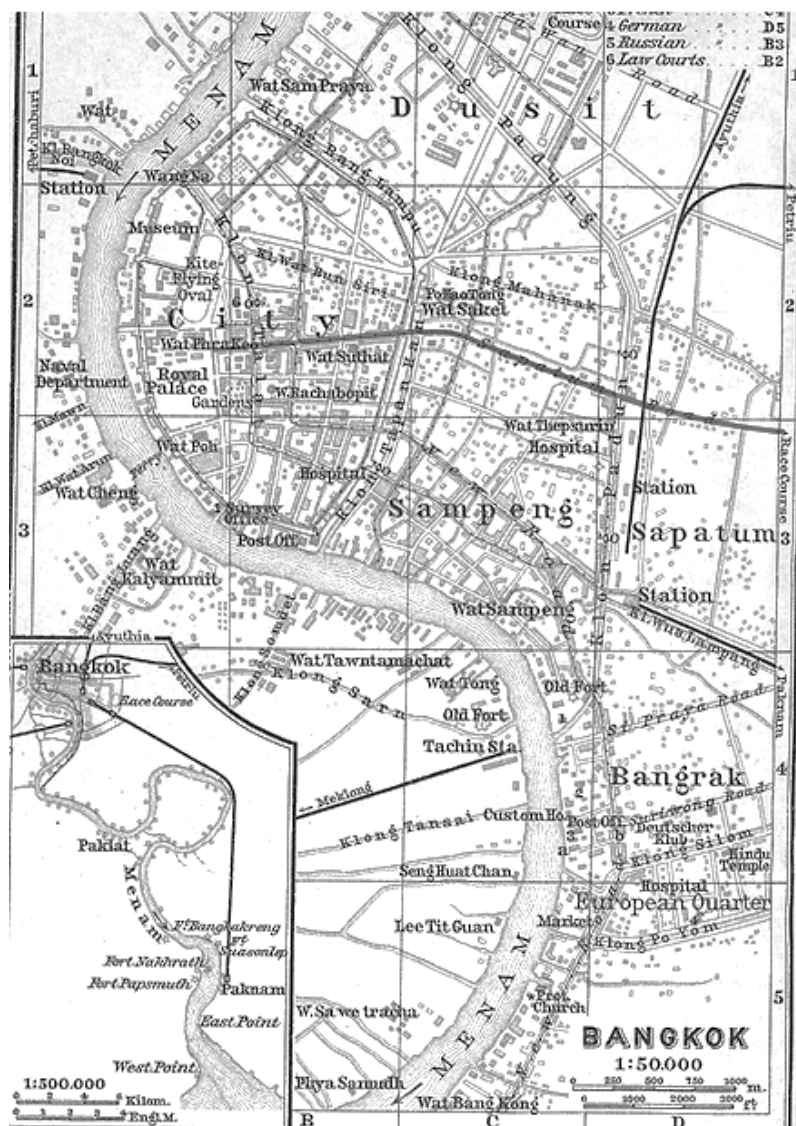
ครั้นในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2411–2453) ทรงปรับปรุงผังเมืองของประเทศเพิ่มมากขึ้น โปรดให้ขยายและตัดถนนต่าง ๆ เชื่อมโยงกันเป็นโครงข่าย การวางผังเมืองแบบนี้นี้เป็นผลจากการที่เสด็จพระราชดำเนินเยือนหลายประเทศ อาทิ อินเดีย ยุโรป จีน ไต้หวัน และประเทศในยุโรป จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าให้ตัดถนนสายหลักของพระนครขึ้น ปลุกต้นไม้ใหญ่สองข้าง มีม้านั่ง โคมไฟ ทรงสร้างสะพานที่ตกแต่งด้วยศิลปะตะวันตกหลายสะพาน เช่น สะพานผ่านพิภพลีลา สะพานผ่านฟ้าลีลาศ สะพานมฆวานรังสรรค์ เป็นต้น นอกจากนี้ ยังมีอาคารบ้านเรือนอีกเป็นจำนวนมากที่วางตัวขยายออกไปตามชุมชนสำคัญต่าง ๆ โดยเฉพาะแถบถนนสีลม ถนนสาทร ซึ่งส่วนใหญ่เป็นชาวต่างประเทศและคหบดี หรือตามแหล่งธุรกิจต่าง ๆ ดังที่มีการสืบเนื่องมาจนปัจจุบัน

การขยายโครงสร้างของพระนครในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นไปตามแนวพระราชดำริที่รัชกาลที่ 4 ทรงวางไว้ก่อน กล่าวคือ เมื่อมีถนนเจริญกรุงซึ่งเป็นถนนเส้นหลักเกิดขึ้นแล้ว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงมีพระราชดำริตัดถนนอื่นเพิ่มเติมขึ้นอีก และโปรดให้สร้างตึกแถวตามแนวถนนเพื่อเก็บเกี่ยวผลประโยชน์ ประกอบกับการค้ามีการเปลี่ยนแปลงไป ผู้คนที่อาศัยอยู่ในบ้านเรือนแพจึงอพยพขึ้นมาบนบก ในพระราชนิพนธ์เรื่องวัดพระนามบัญญัติ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชนิพนธ์ความตอนหนึ่งที่ทรงอ้างถึงสมเด็จพระบรมชนกนาถไว้ว่า “ในขณะนั้น (หมายถึงในสมัยรัชกาลที่ 4 – ผู้เขียนบทความ) โปรดให้ขุดคลองผดุงกรุงเกษมเป็นคูพระนครชั้นนอก” (พิชญา สุ่มจินดา (บรรณาธิการ), 2553: 14) หมายความว่าพระนครในช่วงรัชกาลที่ 4 นั้นมีพื้นที่หลักเพียงใน

บริเวณแนวกำแพงเมืองริมคลองบางลำพูโค้งอ่างเท่านั้น พื้นที่นอกเหนือออกไปเป็นพื้นที่นอกเขตพระนครสำหรับการขยายตัวของชุมชน

แผนที่การขยายตัวของพื้นที่ทางฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยา
ในสมัยรัชกาลที่ 5 (ภาพจาก กำธร กุลชล และทรงสรรค์ นิลกำแหง, 2525: 235)

แผนที่การใช้งานพื้นที่ฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยาที่ทับซ้อนกันมากขึ้น
ในสมัยรัชกาลที่ 5-6 (ภาพจากวัดปทุมวนาราม, 2555: 12)

สังเกตได้ว่าในรัชกาลที่ 5 นี้เองที่มีการตัดถนนเพิ่มขึ้นทางทิศเหนือ และทิศตะวันออกของพระนคร เฉพาะทางทิศเหนือ เมื่อทรงสร้างพระราชวังสวดดุสิตขึ้นเป็นที่ประทับนอกจากพระบรมมหาราชวังแล้ว บรรดาวังเจ้านาย พระตำหนัก และหน่วยงานราชการก็ขยายตัว เลาะขึ้นไปตามริมฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยา ส่วนทางทิศตะวันออกนั้น มีการตัดถนนหลายสาย โดยเริ่มจากลานพระราชวังสวดดุสิต เช่น ถนนราชวัตร (ถนนนครไชยศรี) ถนนดวงเดือน (ถนนสุขโขทัย) ถนนดวงตะวัน (ถนนศรีอยุธยา) ถนนคอเสื้อ (ถนนพิษณุโลก) ถนนฮก (ถนนหน้าวัดเบญจมบพิตรดุสิตวนาราม) ถนนชีว (ถนนสวรรคโลก) เป็นต้น ส่วนทางทิศใต้ของพระนครก็มีการตัดถนนเกิดใหม่อีกหลายสาย เช่นถนนอนุวงศ์ ถนนทรงวาด ถนนนครเกษม ถนนวรจักร เป็นต้น

นอกจากนี้ ยังมีการตัดถนนสายต่าง ๆ ให้โยงใยถึงกัน รวมไปถึงยังมีพระราชดำริให้ขุดคลองขึ้นอีกหลายสาย เช่น คลองเปรมประชากรที่ขุดขึ้นเป็นคลองแรกในรัชกาล คลองรังสิตประยูรศักดิ์ คลองนครเนื่องเขต คลองประเวศบุรีรมย์ คลองทวีวัฒนา คลองนราภิรมย์ เป็นต้น คลองต่าง ๆ เหล่านี้ไม่ได้มีวัตถุประสงค์เพื่อการขนถ่ายกำลังพลเพื่อการรบอีกต่อไป แต่มีวัตถุประสงค์เพื่อใช้เป็นเส้นทางลำเลียงสินค้า และเป็นเส้นทางคมนาคมให้กับประชาชน พร้อมกับมีการพัฒนาที่ดินบริเวณริมคลองให้เกิดประโยชน์กว่าเก่าก่อน เพราะในช่วงรัชกาลของพระองค์ กิจการรถลาก รถไฟ รถราง และสิ่งสาธารณูปโภคอื่น ๆ เช่นไฟฟ้า ประปา ไปรษณีย์โทรเลข ก็ล้วนเกิดขึ้นแล้วทั้งสิ้น (กรมศิลปากร, 2556)

หนังสือสำคัญฉบับหนึ่งในสมัยรัชกาลที่ 5 ให้ข้อมูลจำนวนมากเกี่ยวกับประชากร อาชีพ และถนนตรอกซอยต่าง ๆ คือ “สารบาญชีส่วนที่ 2 คือราษฎรในจังหวัด ถนนแลตรอก จ.ศ. 1245 เล่ม 2” (สารบาญชีส่วนที่ 2, 2541) ซึ่งตรงกับปี พ.ศ. 2426 เป็นคู่มือของพนักงานไปรษณีย์โทรเลข ให้รู้จักว่า บุคคลใดมีที่พักอยู่ที่ใด และมีข้อมูลนอกไปจากนั้นอีก

เช่นว่า บุคคลผู้นั้นเข้าบ้านใคร เป็นบุตรของใคร ลักษณะบ้านที่พักเป็นอย่างไร หนังสือสารบาญชีฯ จึงเป็นเอกสารที่ทำให้เรารู้จักชื่อถนน ตรอก ซอก ซอย ในพระนครได้อย่างละเอียด และสังเกตได้ว่า ที่ถนนเจริญกรุง ทั้งชั้นในและชั้นนอกนั้น มีผู้คนอยู่อาศัยมากที่สุด เพราะเป็นย่านการค้า พาณิชย์ ตัวอย่างรายชื่อบุคคลและที่อยู่อาศัยบริเวณวัดบวรนิเวศ (สารบาญชีส่วนที่ 2, 2541: 34) เช่น

ถนนขวางวัดบวรนิเวศ

กรุงเทพฯ

1 อำแดงเลื่อน บุตรพระยาภักดีวิชา- เดช เรือนฝากระดาน	2 นายม่วง บุตรอำแดงกลืน ขึ้นหลวงศรี ราชบุรุต เรือนแตะ
3 นายเฟื่อน เป็นพระยาสุนทรธรรักษ์ ผู้ช่วยกรมมหาดไทยในพระราชวังบวร เรือนฝากระดาน	4 นายพัน แยก บุตรนายบอหล่อ ชาย ของร้านชำ เรือนฝาแตะ
5 อำแดงรอด บุตรนายนบ เรือนจาก	6 นายเหม ขึ้นพระยาอัคคีสรภักย์ เป็น หลวงวิเศษ ช่างเหล็ก
7 นายอิม แยก เป็นขุนมาลาญอักษร ขึ้นเจ้าคุณกลาโหม ช่างทอง เรือนจาก	8 นายเหมือน เป็นจำขาน ขึ้นพระยา- อภัยรณฤทธิ์ เรือนจาก
9 นายวร บุตรนายพร เป็นเลกวัด ราชบพิธ ทำทอง เรือนจาก	10 อำแดงหีบ ภรรยาจางวางพร ชาย ของชำ เรือนจาก
11 นายพัก บุตรอำแดงเหมือน เป็น ทหารดับเพลิง ทำทอง เรือนจาก	12 นายวัด เป็นราชพิจิตร ขึ้นคลังใน ซ้าย พระราชวังบวร ออกร้านตลาด เรือนจาก
13 นายยอ แยก เป็นบุตรขุนนก- ราชา ขึ้นพระยานร รัตนราชมานิต ช่างทอง เรือนจาก	14 อำแดงชุม บุตรพระมหามนตรี เรือน ฝากระดาน
15 คลอง ข้างวัดบวรนิเวศ	

สารบาณชีฯ นี้ จัดทำขึ้นตามพระบรมราชโองการในรัชกาลที่ 5 ว่า “ให้ได้มีว่าบ้านในตำบลนั้น มีหมายเลขที่เท่า่นั้น แล้วจึงตีป้ายหมายเลขเรียงเป็นลำดับกำกับบ้านเป็นตำบล ๆ แล้วจะได้ลงในบาณชี สารบาณว่า นายนั้นบุตรคนนั้น มีการค้าขายทำมาหากินสิ่งนั้นอย่างนั้น ถาขึ้นอยู่กับผู้นี้ผู้นั้น อยู่ในบ้านหมายเลขที่เท่า่นั้น ครอกถนนตำบลบ้านคลองบางนั้น ๆ” (สารบาณชีส่วนที่ 2, 2541: 1-2) เอกสารชิ้นนี้นอกจากเป็นประโยชน์ต่อเจ้าพนักงานไปรษณีย์แล้ว ยังทำให้เราได้ทราบข้อมูลประชากรของพระนครในช่วงปี พ.ศ. 2426 อีกด้วย

ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 6 (พ.ศ. 2453–2468) ทรงจัดระเบียบความสวยงามของเมืองเพิ่มขึ้นอีก กล่าวคือ โปรดฯ ให้ตัดถนนและสะพานเพิ่มอีกหลายแห่ง เช่น สะพานพระรามหกซึ่งเป็นสะพานข้ามแม่น้ำเจ้าพระยาแห่งแรก ที่สามารถเชื่อมทางรถไฟสายใต้เข้ากับสถานีรถไฟหัวลำโพงได้ แต่ไม่มีการขยายเมืองออกไปอีก สิ่งสำคัญอีกประการหนึ่งคือ การที่พระองค์พระราชทานที่ดินให้สร้างสวนสาธารณะแห่งแรกขึ้นกลางเมืองคือ สวนลุมพินีรมย์ และขยายอาณาเขตของพระตำหนักออกไปทางเหนือของตัวเมืองคือ การสร้างพระตำหนักจิตรลดารโหฐานเป็นที่ประทับ ในเวลาต่อมาชุมชนได้ขยายตัวออกไปอีก โดยเฉพาะตอนในของตัวเมืองทางทิศใต้ มีการขยายกิจกรรมการค้าลงไปทางใต้ เช่น อยู่ต่อเรือ โรงสี โรงเลื่อยไม้ ต่อมาในรัชกาลที่ 7 มีการตัดถนนหลักขึ้นเพิ่มอีก เช่น ถนนสุขุมวิท และได้ขยายชุมชนออกไปทางเหนือแถบบางซื่อ บางโพ เป็นต้น รวมทั้งสร้างสะพานพระพุทธยอดฟ้า เชื่อมระหว่างฝั่งพระนครและฝั่งธนบุรีในปี พ.ศ. 2475 ในโอกาสที่กรุงรัตนโกสินทร์สถาปนาครบ 150 ปี

จากการประมวลรูปแบบการใช้พื้นที่ในแผนที่กรุงเทพมหานคร ช่วงเวลาต่างกัน ผลลัพธ์แสดงให้เห็นว่าเมืองขยายตัวออกไปทางตะวันออกของพระนครมากกว่าทิศอื่น เพราะเส้นทางการขยายพระนคร

กำหนดไว้ตั้งแต่รัชกาลที่ 4 เป็นเกณฑ์สำคัญที่ทำให้ถนนหนทาง และผู้คนอพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานตั้งอยู่ไม่ไกลจากกลางพระนครนัก และได้ใช้ประโยชน์จากคูคลองที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ขุดไว้แต่เดิม เป็นทางสัญจร แม้ในสมัยรัชกาลที่ 5 เมื่อความหนาแน่นของพระนครเพิ่มมากขึ้น ประกอบกับมีแรงงานชาวจีนเดินทางเข้ามาเพิ่มมากขึ้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ยังทรงกำหนดพื้นที่เฉพาะกลุ่มคนขึ้นเพื่อความสะดวกในการประกอบอาชีพ จึงเป็นเหตุให้พื้นที่เยาวราช ราชวงศ์ ทรงวาด ตลาดน้อย เป็นพื้นที่พักอาศัยและประกอบอาชีพของชาวจีน

ในทางกลับกัน สิ่งที่ควรสังเกตคือ พื้นที่ฝั่งตะวันตกของพระนคร ยังคงเป็นพื้นที่เรือกสวนเช่นเดิม และใช้เป็นเส้นทางลำเลียงผลผลิตทางการเกษตรไปยังตลาดสินค้าต่าง ๆ เช่นการลำเลียงผลผลิตจากนครปฐม ราชบุรี เพชรบุรี เข้าสู่พระนครแทนที่การขนส่งทางเรือ ลักษณะเช่นนี้ทำให้รูปแบบการใช้งานพื้นที่ไม่เปลี่ยนแปลงมากนัก เมื่อเปรียบเทียบกับกรขยายตัวทางฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยา แต่ปัญหาที่เกิดขึ้นในปัจจุบันคือ การขยายเมืองกรุงเทพมหานครไม่มีระเบียบและไม่เป็นระบบ กล่าวคือ การสร้างสิ่งปลูกสร้างไม่ได้คำนึงถึงลักษณะภูมิทัศน์ทางวัฒนธรรมและทางสังคมของเมือง สิ่งอำนวยความสะดวกที่เกิดขึ้นมีส่วนสำคัญในการทำลายลักษณะความเป็นเมืองที่มีการแบ่งส่วนพื้นที่การใช้สอยอย่างชัดเจนมาก่อน การโยกย้ายชุมชนดั้งเดิมและแทนที่ด้วยคนจากถิ่นอื่นทำให้วัฒนธรรมเดิมของชุมชนย่อมเปลี่ยนแปลงไปอย่างไม่สามารถหวนกลับมา หากขาดจิตสำนึกอนุรักษ์และฟื้นฟู

บรรณานุกรม

- กัณธร กุลชลและทรงสรรค์ นิลกำแหง. 2525. วิวัฒนาการทางกายภาพของ
กรุงรัตนโกสินทร์ฝั่งตะวันออก: ตั้งแต่ก่อนเริ่มสร้างกรุงจนถึงสมัย
เปลี่ยนแปลงระบบการปกครอง. ใน วารสารมหาวิทยาลัยศิลปากร
ฉบับพิเศษกรุงรัตนโกสินทร์ 200 ปี. กรุงเทพฯ: อมรินทร์การพิมพ์
- กรมศิลปากร. 2539. ประวัติศาสตร์แห่งพระราชอาณาจักรสยามของพระองค์
เจ้า อองรี ตรีแปง. แปลโดย ปอล ซาเวียร์. กรุงเทพฯ
- กรมศิลปากร. 2542. พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพระ
ราชหัตถเลขา. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ดอกเบญ
- กรมศิลปากร. 2560. จดหมายเหตุความทรงจำกรมหลวงนรินทรเทวี.
กรุงเทพฯ: เอ็ดดิสัน เพรส
- กรมศิลปากร. 2547. ชุมนุมพระบรมราชาธิบาย และประชุมพระราชนิพนธ์
ภาคปกิณกะ พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัว. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
- กรมศิลปากร. 2471. ประชุมพงศาวดารภาคที่ 48 เรื่องจดหมายเหตุ
มองซิเออร์ เซเบเรต์ ราชทูตของพระเจ้ากรุงฝรั่งเศสไปเจริญทาง
พระราชไมตรีกับพระเจ้ากรุงสยาม เมื่อปี ค.ศ. 1687 – 1688 ตอน
ที่ 2. กรุงเทพฯ
- กรมศิลปากร. 2545. พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1.
กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์การศาสนา
- กรมศิลปากร. 2546. พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2.
กรุงเทพฯ: โอเดียนสแควร์
- กรมศิลปากร. 2547. พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 4.
กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้ง แอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด มหาชน

- กรมศิลปากร. 2556. *พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 5*.
กรุงเทพฯ: พระรามครีเอชั่น
- กรมศิลปากร. 2548. *รวมบันทึกประวัติศาสตร์อยุธยาของฟาน ฟลิต (วัน
วลิต)*. กรุงเทพฯ: โชติวงศ์ปรีณัติ
- กรมศิลปากร. 2525. *ศิลปวัฒนธรรมไทย เล่มที่ 4 วัดสำคัญกรุง
รัตนโกสินทร์*. กรุงเทพฯ: ยูไนเต็ตโปรดักชั่น
- กรุงเทพมหานคร. 2552. *225 ปี กรุงรัตนโกสินทร์*. กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ
นติ้ง แอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด มหาชน
- ขจร สุขพานิช. 2509. *ข้อมูลประวัติศาสตร์สมัยอยุธยา*. กรุงเทพฯ : สมาคม
สังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย,
- คณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทย. 2529. *ปัญหาในประวัติศาสตร์ไทย
ปีที่ 2 เล่ม 1 เดือนธันวาคม 2529 – สิงหาคม 2530*. กรุงเทพฯ: รุ่ง
ศิลป์การพิมพ์
- เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี (ขำ บุนนาค). 2560. *พระราช
พงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3*. กรุงเทพฯ: ไทย ควอ
ลิตี้บุ๊คส์
- เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี (ขำ บุนนาค). 2552. *พระราช
พงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1*. กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ
นติ้ง แอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด มหาชน
- ฉัตรารณณ์ พิรุณรัตน์. 2535. *พัฒนาการของบางกอกฝั่งตะวันตก พ.ศ.
2325 – 2369*. วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต มหาวิทยาลัย
ศิลปากร
- ทำเนียบนามภาค 1. 2466. ฉบับพิมพ์ครั้งที่ 2. หุ้มแพร พระโสภณอักษร
กิจ (เล็ก สมิตสิริ) พิมพ์ถวายในงานฉลองพระชันษา พระอรรคชายา

เธอ พระองค์เจ้าสายสวลีภิรมย์ กรมขุนสุทธาสินีนาฏ เมื่อปีพ.ศ.
2466. พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร

เทพชู ทับทอง. ม.ป.ป. *กรุงเทพในอดีต*. กรุงเทพฯ: สุขภาพใจ

ประชุมจดหมายเหตุไทร รวม 3 ฉบับ. 2551. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์
ต้นฉบับ

ปิยะนาถ บุนนาค และคณะ. 2525. *คลองในกรุงเทพ*. รายงานผลการวิจัย
เงินทุนเพื่อเพิ่มพูนและพัฒนาประสิทธิภาพทางวิชาการ เนื่องใน
โอกาสสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ 200 ปี. กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์
มหาวิทยาลัย

ปรีดี พิศภูมิวิถี. 2559. “เมกะโปรเจกต์ (Mega Projects) ของวิศวกรรม
ฝรั่งเศสที่ลพบุรีในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช” ใน *สรรพ
ศาสตร์ ศิลป์ ถิ่นลพบุรี*. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์เดือนตุลา

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. 2541. *ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4
เล่ม 1-2*. พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพพลโท หม่อมเจ้าชิดชนก
กฤดากร วันที่ 26 ธันวาคม 2541, กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์กรุงเทพ

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. 2537. *ราชกิจจานุเบกษารัชกาลที่ 4*.
กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้ง แอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด มหาชน

พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี. 2551. กรุงเทพฯ: ศรีปัญญา

พิชญา สุ่มจินดา (บก.). 2553. *ราชประดิษฐพิพิธบรรณ*. กรุงเทพฯ: มติชน

ม.ร.ว.ศุภวดี เกษมศรี. 2546. “พระไอยการเก่าตำแหน่งนาหัวเมือง ฉบับ
อยุธยา” ใน *ศรีขมิ้นอาจารย์*. กรุงเทพฯ: เพื่องฟ้าพริ้นติ้ง

มงเซนญอร์ปาลเลกัวซ์. 2552. *เล่าเรื่องกรุงสยาม*. แปลโดย สันต์
ท.โกมลบุตร, กรุงเทพฯ: ศรีปัญญา

มหาวิทยาลัยศิลปากร. 2525. *วารสารมหาวิทยาลัยศิลปากร ฉบับพิเศษ
กรุงรัตนโกสินทร์ 200 ปี*. กรุงเทพฯ: อมรินทร์การพิมพ์

ราชบัณฑิตยสถาน. 2550. *กฎหมายตราสามดวงฉบับราชบัณฑิตยสถาน
พ.ศ. 2550*. กรุงเทพฯ:อมรินทร์พริ้นติ้ง แอนด์ พับลิชชิ่ง จำกัด
มหาชน

ราชบัณฑิตยสถาน. 2542. *พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2542*.
กรุงเทพฯ: นานมีบุ๊คส์

ลาตูแบร์. 2510. *ราชอาณาจักรสยาม*. แปลโดย สันต์ ท.โกมลบุตร.
กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ก้าวหน้า

วัดปทุมวนาราม. 2555. *ปทุมวนานุสรณ์*. กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้ง
แอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด มหาชน

ส.พลายน้อย. 2518. *เล่าเรื่องบางกอก*. กรุงเทพฯ: แพร่วิทยา

สารบัญชี่ส่วนที่ 2 คือราษฎรในจังหวัด ถนนเลตรอก จ.ศ. 1245 เล่ม 2.
2541. พิมพ์ครั้งที่ 2, กรุงเทพฯ : ต้นฉบับ

สุจิตต์ วงษ์เทศ (บก.). 2545. *เวียงวังฝั่งธนฯ ชุมชนชาวสยาม*. กรุงเทพฯ:
มติชน

สุดารา สุจฉายา. 2553. “พบเสาประโคน เสาหินบอกเขตพระนคร” ใน
ศิลปวัฒนธรรม ปีที่ 31 ฉบับที่ 7 พฤษภาคม 2553 หน้า 114-137